

**ЖУРНАЛ 2004-ЖЫЛЫ
НЕГИЗДЕЛГЕН**

**ЖУРНАЛ ОСНОВАН
В 2004 ГОДУ**

**ISSN 1694-8106
Индекс 77366**

**КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫНЫН
КАБАРЛАРЫ**

**ИЗВЕСТИЯ
КЫРГЫЗСКОЙ АКАДЕМИИ ОБРАЗОВАНИЯ**

№ 2 (60)

Бишкек – 2023

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ

КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

КЫРГЫЗСКАЯ АКАДЕМИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Периодичность: 3 выпуска в год
Учредитель: Кыргызская академия образования

Главный редактор

Мамытов А.М. – доктор педагогических наук, профессор, академик КАО

Заместитель главного редактора

Дюшеева Н.К. – доктор педагогических наук, профессор

Ответственный секретарь

Дербишова Н.А.

Редакторы: Карамолдоева С.К., Дуйшо кызы М.

Редколлегия:

Мамбетакунов Э.М.	член-корреспондент НАН КР, академик КАО
Байгазиев С.О.	доктор педагогических наук, профессор доктор филологических наук, профессор, академик КАО
Добаев К.Д.	член-корреспондент КАО доктор педагогических наук, профессор
Рысбаев С.К.	член-корреспондент КАО доктор педагогических наук, профессор
Бабаев Д.Б.	член-корреспондент КАО доктор педагогических наук, профессор
Син Е.Е.	доктор педагогических наук, профессор
Асипова Н.А.	доктор педагогических наук, профессор
Калдыбаев С.К.	доктор педагогических наук, профессор
Муратов А.Ж.	доктор педагогических наук, профессор
Мааткеримов Н.О.	доктор педагогических наук, профессор
Мамбетакунов У.Э.	доктор педагогических наук, профессор
Токтомаматов А.Д.	кандидат педагогических наук
Иманкулов М.К.	кандидат педагогических наук, доцент
Ниязова А.М.	кандидат педагогических наук
Конурбаев Т.А.	кандидат психологических наук

Адрес редакции: г. Бишкек, бульвар Эркиндик, 25

БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИННОВАЦИЯ

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИИ

EDUCATION AND INNOVATION

*Камчиева Асель Мансуровна,
Кыргыз билим берүү академиясы,
илимий кызматкер, аспирант,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары,
e-mail: kamchieva.asel@gmail.com*

*Мамытов Абакир Мамытович,
педагогика илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз билим берүү академиясы,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары,
e-mail: abakir.mamytov@mail.ru*

**ЖАЛПЫ БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ МЕКТЕПТИН 5-6-КЛАССЫНЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН
ФУНКЦИОНАЛДЫК САБАТТУУЛУГУН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ЖАНА
БААЛООНУН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ**

*Камчиева Асель Мансуровна,
научный сотрудник, аспирант,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек,
e-mail: kamchieva.asel@gmail.com*

*Мамытов Абакир Мамытович,
доктор педагогических наук, профессор,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек,
e-mail: abakir.mamytov@mail.ru*

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ И ОЦЕНКИ
ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ 5-6-х КЛАССОВ
ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ**

*Kamchieva Asel Mansurovna,
Postgraduate Student, Researcher,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city,
e-mail: kamchieva.asel@gmail.com*

*Mamytov Abakir Mamytovich,
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city,
e-mail: abakir.mamytov@mail.ru*

**THEORETICAL FOUNDATIONS FOR THE FORMATION AND ASSESSMENT
OF FUNCTIONAL LITERACY OF STUDENTS IN GRADES 5-6
OF GENERAL EDUCATION SCHOOLS**

Аннотация: Макалада «сабаттуулук», «функционалдык сабаттуулук» түшүнүктөрүнүн өнүгүү этаптары берилген. Илимий изилдөө педагогикалык теорияда жана практикада «функционалдык сабаттуулук» түшүнүгүнүн эволюциясын көрсөтөт. XX кылымдын илимпоздорунун эмгектеринде «функционалдык сабаттуулук» түшүнүгүн мезгилдештирүү мисалдары келтирилген. Коомдун заманбап адамдын өнүгүүсүнө болгон талаптарынын жогорулашына байланыштуу «функционалдык сабаттуулук» түшүнүгү кандайча кеңейгени көрсөтүлгөн. Кыргызстандагы 15 жаштагы окуучулардын функциялык сабаттуулугун калыптандыруу деңгээлин аныктоого PISA эл аралык изилдөөлөрүнүн таасири изилденди. 5-6-класстын окуучуларынын функционалдык сабаттуулугун калыптандыруу деңгээлин аныктоо боюнча жалпы билим берүүчү мектептердин математика мугалимдери үчүн практикалык сунуштарды иштеп чыгуунун багыттары көрсөтүлгөн.

Аннотация: В статье представлены этапы развития понятий «грамотность», «функциональная грамотность». В научном исследовании показана эволюция понятия «функциональная грамотность» в педагогической теории и практике. Приведены примеры периодизации понятия «функциональная грамотность» в работах ученых XX века. Показано, как расширялось понятие «функциональной грамотности» в связи с ростом требований общества к развитию современного человека. Изучено влияние международного исследования PISA на определение уровня сформированности функциональной грамотности у учащихся 15-летнего возраста – читательской, мате-

матической, естественнонаучной грамотностей в Кыргызстане. Перечислены направления на выработку практических рекомендаций для учителей математики общеобразовательных школ для определения уровня сформированности функциональной грамотности у учащихся 5-6 классов.

Annotation: The article presents the stages of development of the "literacy", "functional literacy" concepts. The scientific study shows the evolution of the "functional literacy" concept in pedagogical theory and practice. Examples of the periodization of the concept of "functional literacy" in the works of scientists of the twentieth century are given. It is shown how the concept of "functional literacy" has expanded in connection with the growing demands of society for the development of modern man. The influence of the PISA international study on the determination of the level of formation of functional literacy in 15-year-old students - reading, mathematical, natural science literacy in Kyrgyzstan has been studied. The directions for the development of practical recommendations for mathematics teachers of secondary schools to determine the level of formation of functional literacy among students in grades 5-6 are listed.

Түйүндүү сөздөр: функционалдык сабаттуулук, өнүгүү этаптары, PISA эл аралык изилдөөсү, ЮНЕСКО, ЭӨӨУ.

Ключевые слова: функциональная грамотность, этапы развития, международное исследование PISA, ЮНЕСКО, ОЭСР.

Key words: functional literacy, stages of development, PISA international study, UNESCO, OECD.

Киришүү. Заманбап дүйнөдө билим берүү окуучунун инсандыгын өнүктүрүүгө жана анын коомдо өз ордун таба алуусуна, кесипкөйлүк жана инсандык өзүн өзүн таануусуна жана өз алдынча өнүгүүсүнүн даярдыгына кам көрүүгө багытталган. Бул талап педагогикалык практикада өзгөрүү муктаждыктары билимдин жөн гана теория жүзүндө калуусу эмес, жаңы маалыматты издөө, анализдөө жана өзгөртүп түзүүнү (иштеп чыгууну) заманбап технологияларды колдонуу менен ишке ашырууну өзүнө камтыйт. Бул ыкма максаты катары эффективдүү ой-жүгүртүүнү жана натыйжалуу (продуктивдүү) ишмердүүлүктү өнүктүрүүнү өзүнө койот.

Глобалдык өзгөрүү жүрүп жаткан доордо жана маалыматтык мейкиндиктин тез темп менен кеңейип жаткан маалында, билим берүү системасы коомдун жаңы талаптарына ыңгайлашуусу жана жооп берүүсү зарыл. Билим гана адамдын өзүн өзү түптөлүүсүнө, реализациялануусуна, баалануусуна мажбур кылат. Ар дайым өзгөрүп жаткан дүйнөнү көрүү менен адам баласы биринчи ал өзгөрүүлөргө ыңгайлашууга аракет кылып, кийин өзүндө бар билим, тажрыйбанын негизинде анализ жүргүзүп, өзүнө башка максаттарды жана милдеттерди койо баштайт.

Сабаттуулук концепциясы заманбап билим берүүнүн өзөктүү бөлүгү катары Б.С. Гершунский [1, 62-б.] жана О.Е. Лебедевдин [6] изилдөөлөрүндө берилген. Б.С. Гершунский өзгөрүп жаткан билим берүүнүн контекстинде «билим берүүнүн философиясына» жаңы көз караштарды педагогикалык практика түшүнүк берүү менен киргизип, акцентти «бирдиктүү дүйнөлүк билим берүү мейкиндигине» койгон. Ал XXI кылымдын билим берүүсүн билимдин «технологизациясы», билим берүү системасынын өнүгүүсүнүн ар кандай деңгээлдери аркылуу чечмелеп, «сабаттуулук – билимдүүлүк – кесиптик компетенттүүлүк – маданият» терминдерин бири-бири менен байланыштырган. Башкача айтканда, адам баласынын өзүн өзү камсыздай, канааттандыра алган инсан катары калыптануусунун

негиздери болуп, анын өмүр бою билимге болгон муктаждыгы жана алган билимдерин постиндустриалдык коомдо колдоно алуусу эсептелет.

Негизги мазмуну. Функционалдык сабаттуулук маңызында социалдык билимге жакын деген көз карашты кармаган О.Е. Лебедев [6], функционалдык билимдерди өзгөчөлүгүн «дүйнөнү социалдык конструкциялоо» инструменти катары көрсөткөн.

В.А. Ермоленко [3] функционалдык сабаттуулуктун негизги заманбап милдети катары «ар бир адамдын өзгөрүп жаткан дүйнөдө жашоо коопуздуктун камсыздоо» негизги милдети деген ойду алып чыккан.

Дайым өнүгүп жаткан дүйнөдө мамлекеттин билим берүү системасынын эффективдүүлүгү негизги маанилүүлүккө ээ болот. Бул жаатты изилдеген уюмдардын ичинен беделдүү болуп, 15-жаштагы окуучулардын жетишкендиктерин баалаган эл аралык PISA [9] уюму эсептелет. Аралыгы 3 жыл болгон жана фокусу катары ар бир баалоосунда сабаттуулуктун бирин өзгөртүп турган бул баалоо аркылуу ОЭСР (ЭӨӨУ) кирген өлкөлөрдүн рейтингин түзүлөт. Алынган жыйынтыктардан рейтингдин түзүлүшү өлкөлөрдүн туруктуу өнүгүүсүнүн индикатору катары кабыл алынып, жыйынтыгы менен ар кандай стратегиялык маанилүү саясий чечимдер кабыл алынат. PISA изилдөөсү XXI кылымдан бери Австралия Педагогикалык Изилдөө Кеңеши консорциуму (Нидерланды улуттук институтунун активдүү колдоосу менен) жана АКШ, Япония өлкөлөрүнүн белгилүү уюмдары аркылуу жүргүзүлүп келет. ОЭСР (ЭӨӨУ) эксперттери окуучулардын билим берүүдөгү жетишкендиктерин анализ кылуу менен (Кыргыз Республикасынын 2006-жана 2009-жылдардагы жыйынтыктары), кыргызстандын 15 жаштагы окуучуларынын 60% биринчи деңгээлдеги тапшырмаларды чыгара албагандыгын белгилешкен [4, 47-б.].

2022-жылы өткөрүлгөн (артыкчылык багыт катары математикалык сабаттуулук болгон) PISA изилдөөсү Орусия мамле-

кетинин 15-жаштагы окуучуларынын жыйынтыгы жогору эмес экенин көргөзгөн. Бул жыйынтык билим берүү системасы Орусия мамлекетине окшош болгон биздин өлкөбүздүн системасы да, окуучуларда окуу кырдаалдарынан ары чыга албаган көндүмдөрдү камтыган белгилүү бир билимдин базасын гана чогултат дегенди билдирет. Ошондуктан билим берүүнүн маанилүү тапшырмаларынын бири бул мазмуну, окутуу методикасы жана практикасы тыгыз байланышта болгон мектеп математика курсун колдонмо багытын күчөтүү болуп эсептелет. Ошондуктан математиканы окутуу процесси математиканын негизги курсун гана окутуу менен чектелбестен, анын колдонмолорун да өздөштүрүү аркылуу жүрүшү керек. Математиканын базистик негиздерин өздөштүрүү көбүн эсе 5-6-класстарда жүрөт, ошондуктан бул этапта биринчи планга окуучулардын математикалык сабаттуулугун өстүрүүсүн койуу зарыл. Бул көндүмдөр кийин математиканы жалпы адамзатынын маданияты катары терең өздөштүрүүсүнө жана аңдап түшүнүүсүнө өбөлгө түзөт.

Анализ жүргүзүү аркылуу аныкталган учурдагы билим берүү системасы жана чыныгы билим сапатынын ортосундагы кайчы пикирлер, 5-6-класстарды даярдоо системасындагы математикалык сабаттуулукту калыптандыруу методикасынын толук деңгээлде иштелип чыга элегин көрсөттү. Бул карама-каршылык изилдөөнүн актуалдуулугуна негиз болду. 5-6-класстардын математикалык сабаттуулугун калыптандырууга көмөк көрсөтүү үчүн төмөнкү шарттардын болуусу зарыл:

Функционалдык математикалык сабаттуулуктун негизги компоненттеринин аныкталуусу.

5-6-класстардын функционалдык математикалык сабаттуулугунун калыптануусун баалоонун каражаттарынын болуусу.

5-6-класстардын функционалдык математикалык сабаттуулугунун калыптануусун баалоого жана диагностикалоого тексттик тапшырмалардын моделинин иштелип чыгуусу.

Жогоруда айтылган изилдөөнүн негизги предмети болуп үч сабаттуулук эсептелет: математикалык, табигый-илимий жана окурмандык. Мисалы, окурмандык сабаттуулук негизги фокус болуп үч жолу (2000, 2009 жана 2018-жылдар) болсо, ал эми математикалык сабаттуулук (2003 жана 2012-жылдар) жана табигый-илимий сабаттуулук (2006 жана 2015-жылдар) эки жолу болгон. 2021-жылы изилдөөнүн негизги фокус математикалык сабаттуулук болсо, ал эми 2025-жылы табигый-илимий сабаттуулук болот [8, 5-б.]. Негизги фокусу математикалык сабаттуулук болгон изилдөөлөрдө кыргызстандын окуучулары катышкан эмес, анткени 2009-жылдын ийгиликсиз жыйынтыктарынан кийин билим берүү системасынын жетекчилиги тарабынан тайм-аут алынып, бирок жакында эле 2025-жылы кайтып келүү саясий чечими кабыл алынды. Бул чечим Кыргызстандын PISA-2025 эл аралык изилдөөсүнө даярдык көрүү жана окуучулардын математикалык сабаттуулугунун көрсөткүчтөрүн жакшыртуу боюнча суроолорду актуалдуу кылат.

Окуучулардын функционалдык сабаттуулуктарын калыптандыруу деңгээлдерин аныктоо процесси азыркы учурда билим берүү системасынын маанилүү жана башкы милдеттеринин бири болуп саналат, анткени ал жалпы жолунан билим сапатынын индикаторун да көрсөтөт. Заманбап технологиялардын өнүгүшү, санариптештирүүнүн жаңы деңгээлдери, коомдо пайда болуп жаткан жаңы кесиптер, коомдун жана инсандын өзгөрүүсүнүн ар кандай социалдык-психологиялык факторлору «функционалдык сабаттуулук» түшүнүгүн дагы терең изилдөөнү талап кылат.

2022-жылдын 22-июлунда бекитилген мамлекеттик билим берүүнүн стандарты өзүнө коомдун, мамлекеттин алдында өзүнүн социалдык жоопкерчилигин сезген, ар тараптан өсүп-өнүккөн инсанды тарбиялап чыгуу милдети менен кошо өлкөбүздүн билим берүү системасынын башка өлкөлөр менен конкуренция кыла алуу тапшырмасын койот. Жаңы мамлекеттин билим берүү стандартынын ийгиликтүү ишке ашуусунун

окуучуларда жогоруда айтылган функционалдык сабаттуулуктун деңгээлинин өсүшүн көрсөтөт. Жаңы мамлекеттик стандарттын өзгөчөлүктөрүнүн бири билим берүүдөгү окуу процессинде жана анын ичинде математика сабагында таанып-билүүчүлүк, практикалык тапшырмаларды компетенттүүлүк мамиле менен колдонуу болуп эсептелет.

Жаңы муундун дагы мамлекеттик билим берүү стандартында функционалдык сабаттуулук математикалык билим берүүнүн негизги компоненттеринин бири болуп саналарын белгиленген. Мугалимдин алдында ортоңку звенодо функционалдык сабаттуулуктун өрчүшүнө көпүрө болгон, башталгыч класстардын окуучуларын тийиштүү деңгээлдеги функционалдык сабаттуулуктун калыптандырууга багытталган, окутууну уюштуруу талабы коюлган.

Изилдөөнүн максаты. Бул изилдөөнүн максаты болуп, математикадан тексттик тапшырмаларды түзүүнүн методикалык өзгөчөлүктөрүн изилдеп чыгуу менен тутумдаш тапшырмаларды түзүү жана түзүлгөн тапшырмалар аркылуу 5-6-класстардын окуучуларынын функционалдык сабаттуулуктарын калыптандырууга жана баалоосун камсыз кылуу саналат.

Изилдөөнүн объектиси жалпы орто билим берүүчү мектептин 5-6-класстарынын окуучуларынын функционалдык математикалык сабаттуулуктун калыптандыруу процесси эсептелет [6]. Изилдөөнүн предмети болуп жалпы билим берүүчү мектептердин 5-6-классынын окуучуларынын функционалдык сабаттуулуктун калыптандырууга жана баалоого арналган математика сабагынан тапшырмалар саналат.

Изилдөөнүн милдеттери:

- жалпы билим берүүчү мектептердин 5-6-классынын окуучуларынын функционалдык сабаттуулуктун калыптандырууга арналган ыкмаларды изилдөө иштерин жүргүзүү.

- 5-6-класстардын окуучуларынын функционалдык сабаттуулуктун калыптандырууга арналган окуу-методикалык комплекстерди иштеп чыгуу.

- 5-6-класстардын окуучуларынын функционалдык сабаттуулуктун калыптандырууга багытталып түзүлгөн тапшырмаларды апробациялоо. Жыйынтыктарды анализдөө.

- Апробациянын негизинде функционалдык сабаттуулуктун калыптандыруунун мониторингинин моделин инструмент катары сунуштоо.

Изилдөөнүн методу жана уюштурулушу. Математикалык функционалдык сабаттуулуктун калыптандыруунун методикалык системасынын максаттуу багыты-негизги звеного өтүүдө математиканы окутуунун үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылуу болуп эсептелет. Башка максаты болуп курчап турган чөйрөдөн алынган кырдаалдык тапшырмаларды аткарууга окуучулардын даярдыгын заманбап талаптарга ылайык келтирүү болуп саналат. 6-класстын окуучуларын математика сабагын окутуунун спецификасы башталгыч класстын бүтүрүүчүлөрүнүн ортоңку звеного өтүүдөгү даярдыгынын деңгээлине жараша аныкталат. Математиканын жаңы предметтик стандартында жана жаңы программаларда предметти окутууда маданий көндүмдөрдү өнүктүрүү зарылчылыгына көңүл буруу экендиги айтылган. Негизги билим берүүдө ортоңку звенодогу окутуу башталгыч класстын уландысы болгондуктан, калыптанган көндүмдөрдү заманбап талаптарга жооп бере турган жаңы методикалык системаны ишке киргизүү зарыл. Бул методикалык системанын максаты функционалдык математикалык сабаттуулуктун жаңы натыйжасын калыптандыруу болуп саналат.

Тапшырмалардын системасы жана диагностикалык материалдар PISA эл аралык изилдөөсүнүн ыкмалары жана инструментарийлери аркылуу иштелип чыгат. Функционалдык-математикалык сабаттуулуктун мониторинг кылуунун концептуалдык өзгөчөлүгү болуп, функционалдык-математикалык сабаттуулуктун деңгээлин аныктоого багыт алган тапшырмалар системасы жана диагностикалык материалдарды иштеп чыгуу болуп эсептелет. 6-

класстардын функционалдык–математикалык сабаттуулуктун деңгээлин аныктоого багыт алган тапшырмалар системасы жана диагностикалык материалдар PISA изилдөөсү сунуштаган алты деңгээл менен ишке ашат. 2020-2023-изилдөөчүлүк жылдарында функционалдык математикалык сабаттуулук багытында элүүдөн ашык тапшырмалар жыйнагы иштелип чыкты.

Математикалык сабаттуулук материалдарында изилдөөнүн жүрүшүндө иштелип чыккан тапшырмалар жыйнагы, тапшырмаларды баалоо системасы жана методикалык комментарийлер (тапшырмаларга) камтылган.

Тапшырмалар топтомуна фокус топтордо (2021-2022-окуу жылында УВК ШГ 29 жана УВК ШГ 69-мектептеринин 5-жана 9-класстарынын окуучулары) апробация кылынган жана 2022-2023-окуу жылында Бишкек шаарында массалык апробация кылынган тапшырмалар кирди.

Бишкек шаарынын окуучуларынын математикалык сабаттуулугун мүнөздөгөн материалдар биз тараптан иштелип чыккан диагностикалык тест аркылуу жыйналды. Тесттик тапшырмаларды иштеп чыгуу процесси, милдеттүү стандартташтырууну жана валидациялоону талап кылган, тес тирлөөнүн теориясынын заманбап жобосунун негизинде жүргүзүлдү [7]. Тесттик тапшырмалардын багыты бир жагынан окуучулардын турмушта кездешүүчү көйгөйдү камтыган тапшырмаларды математикалык фактылар жана методдор менен чыгаруу болсо, башка жагынан алынган чыгарылыштарды берилген суроолор боюнча интерпретациялоо жана формулировкалоо болду [2]. Тапшырмалар математика окуу программасынын жана учурдагы предметтик стандарттардын талаптарына ылайык түзүлдү [10, 3-б.]. PISA изилдөөсүнүн тапшырмаларынын деңгээлдерине шайкеш келтирүү аркылуу тапшырмалар татаалдык деңгээли боюнча үчкө бөлүндү.

Жогорудагы жоболордун негизинде, Кыргыз Республикасынын билим берүү системасынын алдында турган жаңы педа-

гогикалык милдеттерди эске алуу менен жана PISA-2025 эл аралык изилдөөсүнө чоң маани берүү менен, анын жыйынтыгында 15 жаштагы окуучулардын билим натыйжалары бааланат. Мен бул тема боюнча эки жылдык изилдөө жүргүзүүнү чечтим. 2025-жылга карата азыркы 6-класстын окуучулары PISA-2025 эл аралык изилдөөсүнүн негизги катышуучуларына айланат.

Жогорудагы изилдөө милдеттери төмөнкү ыкмалар аркылуу чечилет: адабияттарда баяндалган теориялык көз караштарды талдоо жана синтездөө, мыйзамдык жана ченемдик документтерди изилдөө; тестке чейинки изилдөөлөр менен студенттердин окуу жетишкендиктерин баалоо үчүн диагностикалык тесттик материалды иштеп чыгуу, статистикалык программаларга психометрикалык баа берүү, алынган маалыматтарды талдоо жана жалпылоо менен фактылык материалдарды чогултуу; жаңы муундун стандарттары боюнча окуган 6-класстын окуучуларынын функционалдык сабаттуулугун аныктоо боюнча жалпы билим берүүчү мектептердин математика мугалимдери үчүн практикалык сунуштарды иштеп чыгуу [5, 437-б.].

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы болуп Бишкек шаарынын № 29-мектеп-гимназиясы (окуу-методикалык комплекс) болуп, экспериментке 6-класстардын 2 педагогу жана 70 окуучусу катышты.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы (жаңычылдыгы) төмөнкүлөрдөн турат:

Математикадан тексттик тапшырмаларды чыгаруу аркылуу ишке аша турган, 5-6-класстардын функционалдык математикалык сабаттуулугун калыптандыруучу модель иштелип чыкты;

5-6-класстардын функционалдык математикалык сабаттуулугун калыптануусунун деңгээлин мүнөздөөчү критерийлер аныкталды;

Кыргыз Билим Берүү академиясынын методикалык сунуштамасы катары математикалык көндүмдөрдүн калыптануусунун модели катары мазмундуу компонент иштелип чыкты.

Изилдөөнүн теоретикалык маанилүүлүгү төмөнкүлөрдөн турат:

5-6-класстардын окуучуларынын функционалдык сабаттуулугунун калыптануусунун эффективдүү болуусу үчүн тексттик тапшырмалардын колдонуу мүмкүнчүлүктөрү маанилүү экенин далилденип, башталгыч класстын кошумча билим берүүсүнөн 5-6-класстардын орто билим берүүсүнө чейин жалпы көндүмдөрдү «өткөзүп» берүү маселеси илимий көз карашта чечмеленди;

Изилдөөнү диагностика жана коррекциялоо аркылуу улануусуна мүмкүнчүлүк берген 5-6-класстардын окуучуларынын математикалык көндүмдөрүнүн көрсөткүчтөрү, деңгээлдери жана критерийлери иштелип чыкты;

Окутуунун ортоңку деңгээлинде, функционалдык математикалык сабаттуулукту жакшыртуу боюнча, теоретикалык иштелмелердин көбөйүүсүнө (өрчүшүнө) түрткү болуучу, тексттик тапшырмаларды чыгаруу аркылуу математикалык көндүмдөрдүн калыптануусунун модели иштелип чыкты.

Изилдөөнүн практикалык маанилүүлүгү төмөнкүлөрдөн турат:

Тексттик тапшырмаларды колдонуунун маңызы жана мүмкүнчүлүгү жөнүндө түшүндүрмөлөр, педагогдор үчүн функционалдык математикалык сабаттуулуктун деңгээлин аныктоо үчүн программаларды жана методикалык сунуштарды иштеп чыгуусуна шарт түзөт.

Тексттик тапшырмалардын түзүлүшүн калыптандыруунун иштелип чыккан модели, билим берүү системасына мектепке чейинки билим берүү кызматкерлери жана мугалимдер тарабынан да ишке киргизе алуу мүмкүнчүлүгү бар;

Тексттик тапшырмаларда аныкталган критерийлер, баалоонун көрсөткүчтөрү жана татаалдык деңгээлдери мектеп курагындагы окуучулардын математикалык көндүмдөрүн диагностикалоодо колдонуу мүмкүнчүлүгү бар.

Корутунду. Изилдөөнүн жыйынтыктарынын аныктыгы жана негиздүүлүгү педагогикадагы инновациялык иштелме-

лерди анализдөө аркылуу ишке ашты; изилдөөнүн тандалып алынган методологиялык негиздери аркылуу камсыздалды; изилдөөнүн адекваттуу максаттары, объектиси, предмети, милдеттери жана методдору аркылуу аныкталды. Иштелип чыккан моделдин эффективдүүлүгүн аныктоо үчүн эксперименталдык иштерди жүргүзүү менен текшерилди. Жыйынтыктар педагогикалык теорияда жана практикада орун алган илимий жыйынтыктар менен дал келтирилди.

Адабияттар:

1. Гершунский Б.С. Грамотность для XXI века // Совет. педагогика. – 1990, № 1. – С. 58-64.
2. Деревянкина Е.А. Технологические основы формирования и развития математической грамотности / Сборник научных трудов международной научно-методической конференции. – Самара, 2019. Издательство: РИО Самарского ГАУ. – С. 189-192.
3. Ермоленко В.А. Развитие функциональной грамотности обучающегося: теоретический аспект / Электронное научное издание Альманах Пространство и Время. – 2015. – Т. 8. – Вып. 1.
4. Исакова В.Т. Анализ исследований по проблеме оценки учебных достижений учащихся в Кыргызстане / Alatau Academic Studies. – Педагогические науки, – Бишкек, 2018. – № 4. Т. 18. – С. 40-50.
5. Камчиева А.М. Особенности текстовых задач в международном исследовании PISA / А.М. Камчиева // Актуальные проблемы методики обучения информатике и математике в современной школе: Материалы международной научно-практической интернет-конференции, Москва, 18–24 апреля 2022 года / Под редакцией Л.Л. Босовой, Д.И. Павлова. – Москва: Московский педагогический государственный университет, 2022. – С. 435-445.

6. Лебедев О.Е. Образованность учащихся как цель образования и образовательный результат // Образовательные результаты / – Спб.: Специальная литература, 1999. – 135 С.
7. Мамытов А. Диагностика предметных компетентностей учащихся, обучающихся по стандартам нового поколения / А.Мамытов, Г.Тагаева, И.Ажыкулова // Коллективная монография. – Бишкек, 2021. – 224 С.
8. Мамытов А. Направления подготовки учащихся основной школы Кыргызской Республики к международным исследованиям «PISA-2025» / А.Мамытов, Г.Тагаева // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2021. – № 1 (53). – С. 3-12.
9. Международная программа по оценке образовательных достижений учащихся: URL: [HTTPS://WWW.OECD.ORG/PISA](https://www.oecd.org/pisa).
10. Предметный стандарт по математике для общеобразовательных организаций Кыргызской Республики (5-9 классы). Утвержден приказом Министерства образования и науки КР от 2015 г. [ЭЛЕКТРОННЫЙ РЕСУРС]. URL: <https://kao.kg/> (ДАТА ОБРАЩЕНИЯ: 15.05.23).

*Дюшекеева Айзада Кубанычбековна,
Кыргыз билим берүү академиясы,
аспирант,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары,
e-mail: aduishekeeva570@gmail.com*

**МЕДИЦИНАЛЫК АДИСТИКТЕР ҮЧҮН ЛАТЫНЧА-КЫРГЫЗЧА
ОКУУ СӨЗДҮК-МИНИМУМун ТҮЗҮҮНҮН ПРИНЦИПТЕРИ**

*Дюшекеева Айзада Кубанычбековна,
аспирант,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек,
e-mail: aduishekeeva570@gmail.com*

**ПРИНЦИПЫ СОСТАВЛЕНИЯ ЛАТИНСКО-КЫРГЫЗСКОГО УЧЕБНОГО
СЛОВАРЯ-МИНИМУМА ДЛЯ МЕДИЦИНСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ**

*Diushekeeva Aizada Kubanychbekovna,
Graduate Student,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city,
e-mail: aduishekeeva570@gmail.com*

**PRINCIPLES OF THE LATIN-KYRGYZ EDUCATIONAL DICTIONARY-MINIMUM
COMPILATION FOR MEDICAL SPECIALTIES**

Аннотация: Макалада лексикографиянын негизги түшүнүктөрүнүн бири «лексикалык минимум» каралат. Ар кандай лексикографиялык булактардан алынган маалыматтарга таянып, автор бул сөзгө түрдүү аныктамаларды берет. Түшүндүрмө жана терминологиялык сөздүктөрдүн негизинде «лексикалык минимумдун» негизги өзгөчөлүктөрү түшүндүрүлөт. Изилдөө көрсөткөндөй, ар кандай сөздүк, сөз курамынын түрүнө жараша, ар кандай жолдор менен топтолот. Сөздүккө киргизиле турган сөз бирдиктерин тандоодо түзүүчү сөздүктүн максатын эске алышы керек.

Аннотация: В данной статье описывается одна из основных концепций лексикографии «лексический минимум». Основываясь на различные лексикографические источники, автор дает разные определения этого термина. На основе толкового и терминологического словаря объясняются основные характеристики «лексического минимума». Согласно исследованию любой словарь сгруппирован по-разному в зависимости от типа словарного состава. При выборе лексических единиц, которые будут включены в словарь, составитель должен учитывать назначение словаря.

Annotation: *This article describes one of the main concepts of lexicography "lexical minimum". Based on various lexicographic sources, the author gives different definitions of this term. On the basis of an explanatory and terminological dictionary, the main characteristics of the "lexical minimum" are explained. According to the study, any dictionary is grouped differently depending on the type of vocabulary. When choosing lexical units to be included in the dictionary, the compiler must take into account the purpose of the dictionary.*

Түйүндүү сөздөр: *лексикалык минимум, латын тили, лексикалык бирдиктерди тандоо критерийлери, медициналык терминология, лексика.*

Ключевые слова: *лексический минимум, латинский язык, критерии отбора лексических единиц, медицинская терминология, лексика.*

Key words: *lexical minimum, Latin language, criteria for the selection of lexical units, medical terminology, vocabulary.*

Киришүү. Билим берүү, коомдун социалдык түзүлүшүнүн бир бөлүгү сыяктуу, социалдык институт катары каралат. Билим берүүнүн мазмуну коомдун ал абалын, бир абалдан экинчи абалга өтүп тургандыгын чагылдырып турат. Азыркы учурда бул ХХ кылымдагы индустриалдуу коомдон ХХI кылымдын постиндустриалдуу, маалыматтык коомго өткөндүгү менен белгиленет [1, 4-б.].

Акыркы мезгилдеги илимий-техникалык билимдин тез өнүгүшү азыркы тилдердеги сөздөрдүн 90 пайыздан ашыгы атайын лексика экендигинен көрүнүп турат. Азыркы учурда билимдин көпчүлүк тармактарында орус, англис жана башка өнүккөн тилдердин атайын лексикасы илимдин заманбап деңгээлине жана практика талаптарына жооп бере турган тартиптүү системаны билдирбейт. Ар кандай терминдердин формаларынын бири-бирине дал келиши, терминдердин ар кандай чечмелениши, көптөгөн түшүнүктөрдүн так аныкталбагандыгы, терминдерди түзүүнүн илимий жактан

негизделген жалпы принциптеринин жана конкреттүү оптималдуу моделдеринин жоктугу сыяктуу көрүнүштөр кеңири жайылган.

Адистештирилген лексиканы түзүү адистердин ортосундагы өз ара түшүнүшүү, илимий-техникалык кадрларды даярдоо, илимий, өндүрүштүк жана маалымдама адабияттарды басып чыгаруу, пландаштыруу жана эсепке алуу, эл аралык илимий жана экономикалык байланыштарды өнүктүрүү, маалымат алуу жана алмашуу, автоматташтырылган системаларды иштеп чыгуу үчүн чоң мааниге ээ. Атайын лексиканы колдонуу илимий изилдөөлөрдү, өндүрүштү жана башкарууну компьютерлештирүүнүн заманбап доорунда өзгөчө мааниге ээ. Терминологияны уюштуруу процессинин эки негизги кадамы – инвентаризациялоо (терминдерди издөө, тандоо жана сүрөттөө) жана нормалдаштыруу (сөздүк аныктамаларын, терминдердин мазмунун жана формасын колдонуу). Колдонуудагы сөздүк аныктамалар эки тилдүү сөздүктөрдү түзүүдө ар кандай тилдердеги түшүнүктөрдү жана системаларды шайкеш келтирүү үчүн ишенимдүү негиз боло алат.

Терминологиялык лексикографиянын көп сандаган маселелеринин арасында сөздүк түзүү ыкмаларын, принциптерин жана конкреттүү технологияларын иштеп чыгуу маанилүү роль ойнойт. Медицина тармагындагы эл аралык байланыштарды кеңейтүү, дарыгерлердин кесиптик тил алмашуу чөйрөсү, медициналык маалымат алмашууну активдештирүү жана медициналык адабияттардын тынымсыз агымы медициналык латынча – кыргызча окуу сөздүгүн даярдоо милдетин койду.

Изилдөөнүн максаты. Медициналык адистиктердин 1-курсунун студенттери үчүн кесиптик багыттын лексикалык минимумун түзүү. Сөздүк-минимум латын тилин окутуу программасынын лексикалык компонентин чагылдырууга жана дифференциациялоочу, окутуучу, системалоочу, нормативдик функцияларын аткарууга тийиш.

Изилдөөнүн методу. Лексикалык көндүмдөргө байланыштуу теориялык тыянактардын негизинде изилдөөнүн максаттарына

жана милдеттерине ылайык теориялык талдоо жана жалпылоо, себеп-натыйжа байланыштарын иликтөө жана тестирилөө ыкмалары тандалып алынган.

Негизги мазмуну. Терминологиялык гармонизациянын негизги шарттарынын бири жеке терминдердин ортосунда эмес, бүтүндөй терминологиялык системалардын ортосунда дал келүүлөрдү аныктоо болуп саналат. Ошол эле учурда, салыштырма талдоодо улуттук терминологиялык системалар канчалык көп колдонулса, концептуалдык иштеп чыгуу жана конкреттештирүү, түшүнүк системаларын жана улуттук терминологиялык системаларды өнүктүрүү үчүн потенциал ошончолук чоң болот. Гармонизация төмөнкү кадамдарды камтыйт:

- улуттук терминдерди жана термин системаларын системалуу салыштыруу;
- салыштырылуучу улуттук терминологияларда чагылдырылган түшүнүктөрдү классификациялоо схемасын иштеп чыгуу;
- эл аралык аныктамаларды түзүү, тактоо жана алардын улуттук аныктамаларынын негизинде тууралоо;
- эквиваленттүү улуттук терминдерди так түшүнүү жана колдонуу.

Медициналык жогорку окуу жайында «латын тили» сабагын окутуу 1-курста жүргүзүлөт. Келечектеги дарыгерлерди окутуу үчүн М.Н. Чернявскийдин китептери пайдаланылат, алардын ичинен 4 окуу китеби милдеттүү түрдө окутулат. Негизги окуу китептери программада каралган көндүмдөрдү өнүктүрүү үчүн атайын лексика менен толук каныкпагандыктан кошумча окуу куралдарын колдонуунун объективдүү зарылчылыгы бар жана мугалимдер кошумча адабиятты өз каалоосу боюнча колдоно алат. Бирок, окуу куралдарынын ар түрдүүлүгү жана ар тараптуулугу студенттердин окуу-кесиптик ишмердүүлүгүн жүзөгө ашыруу үчүн зарыл болгон көлөмдө адистештирилген лексиканы топтоого кепилдик бербейт. Ошондуктан, латын тилин максаттуу окутуунун алкагында атайын лексиканы изилдөөгө өзгөчө маани берилип жаткандыгын эске алып, лекси-

калык материалды тандоодо олуттуу көңүл бурулушу керектигин тактап алуу абзел.

«Методикалык терминдердин жана түшүнүктөрдүн жаңы сөздүгүндө» лексикалык минимумга төмөнкүдөй аныктама берилген: «Окуучулардын белгилүү бир окуу мезгилинде өздөштүрүшү керек болгон лексикалык бирдиктер. Лексикалык минимумдун сандык жана сапаттык курамы окуу максаттарына, окутуунун баскычына жана тилди үйрөнүүгө бөлүнгөн окуу сааттарынын санына жараша болот» [2, 121-б.]. Ал эми Н.А. Муравьев жана М.Ю. Ольшевская лексикалык минимумдун төмөнкү аныктамасын сунушташат: «...коммуникативдик, статистикалык же аралаш критерийлерди эске алуу менен тилдин лексикалык курамын кол менен же автоматтык ыкма менен минималдаштыруу процессинде алынган лексиканын тизмеси» [3, 79-б.].

Жогорудагы аныктамаларды эске алуу менен лексикалык минимумдун негизги критерийлерин аныктоого болот:

- окутуунун белгилүү бир этабына көңүл буруу;
- сөздүктүн курамына белгилүү этапта өздөштүрүлүүгө тийиш болгон лексикалык бирдиктерди киргизүү;
- лексикалык минимумду түзүү лексиканы кылдат тандоонун жана белгилүү критерийлерге ылайык сөздүк курамды минималдаштыруунун натыйжасында мүмкүн болот;
- лексикалык минимумдун лингводидактикалык мүнөзү.

Лексикалык минимумдар, аты айтып тургандай, чет тилин үйрөнүүчүлөргө окуу максаттарына жетүү үчүн өздөштүрүү керек болгон лексиканы үйрөтүү үчүн колдонулат. Окуу лексикалык минимумдардын саны көп, алардын мүнөзү жана көлөмү окутуунун максатына жана баскычына жараша өзгөрүп турат.

Лексикалык минимумду түзүүнүн ыкмалары ар кандай болушу мүмкүн: коммуникативдик, статистикалык жана аралаш. Коммуникативдик ыкма менен түзүүчү лексикалык минимумга лексиканы тандоодо түзүүчүлөр субъективдүү же тематикалык

коммуникативдик критерийлерге басым жасашат. Статистикалык критерийлерге корпустагы айрым сөздөрдүн колдонуу жыштыгы, сөз дисперсиясы, сөздөрдүн айкалышы ж.б. кирет. Ал эми аралашыкманын лексикалык минимумдарын түзүүдө статистикалык да, коммуникативдик да ыкмалар колдонулат.

Латынча-кыргызча окуу лексикалык минимумун түзүүдө төмөндөгүлөр эске алынган:

- маалымат булагы болуп окутуучуларынын көпчүлүгү пайдаланган М.Н. Чернявскийдин окуу китептеринин тексттери саналат;

- максатына ылайык, сөздөрдүн тизмеси медициналык адистиктердин 1-курсунун студенттери үчүн кесиптик багыттын окуу лексикалык минимумун түзүп, окутуунун негизги деңгээлине ылайык латын тилин окутуу программасынын лексикалык компонентин чагылдырышы керек;

- лексикалык минимум дифференциациялоочу, окутуучу, системалаштыруучу жана нормативдик функцияларды аткарууга багытталган;

- лексикалык минимумдун сөздүк бирдиги лексема болуп саналат.

Сөз тандоо критерийлери ар кандай лексикалык минимумдарды түзүүчүлөр туш болгон негизги көйгөй болуп саналат. Бул маселеге ушул көйгөйгө арналган бардык эмгектердин авторлору кайрылышат. Көпчүлүк авторлор өздөштүрүлө турган лексиканы тандоо критерийлеринин конкреттүү окуу шарттарына жана максаттарына көз карандылыгын белгилешет [4, 51-б.]. Лексикалык минимум профессионалдык жактан эң ылайыктуу лексикалык бирдиктерди камтышы керек, демек, адистештирилген лексикалык минимумду, же профессионалдык байланыштын лексикалык минимумун түзүү жөнүндө сөз кылууга болот. «Терминологиялык минимум» жана «кесиптик баарлашуунун лексикалык минимуму» түшүнүктөрүн айырмалоо маанилүү. О.А. Ильина белгилегендей, «терминологиялык минимум белгилүү бир илимдин концептуалдык

аппаратын сүрөттөөгө багытталган, ал эми лексикалык минимум адистиктин тилинин терминологиялык талаасын гана камтыбастан, ушул чөйрөдөгү эң көп талап кылынган лексиканы аныктоого тийиш» [5, 4-б.]. Ошондуктан, кесиптик баарлашуунун лексикалык минимуму кесиптик коммуникация чөйрөсүндө эң көп талап кылынган лексикалык бирдиктерди камтышы керек жана адистиктин тилинин терминологиялык талаасынын лексикалык өзөгүн гана камтыбастан, бул чөйрөдө эң көп талап кылынган лексиканы көрсөтүүгө тийиш.

Корутунду. Билим берүү, коомдун социалдык түзүлүшүнүн бир бөлүгү сыяктуу, социалдык институт катары каралат. Билим берүүнүн мазмуну коомдун ал абалын, бир абалдан экинчи абалга өтүп тургандыгын чагылдырып турат. Азыркы учурда бул ХХ кылымдагы индустриалдуу коомдон ХХI кылымдын постиндустриалдуу, маалыматтык коомго өткөндүгү менен белгиленет. Окуу лексикалык минимум лингводидактикалык максатта лексиканы андан ары уюштуруу үчүн изилдөө материалы болуп саналат жана ушуга байланыштуу анын негизги функциялары дифференциациялоочу, окутуучу, системалаштыруучу жана нормативдик болуп саналат. Анын дифференциациялоочу функциясы лексиканы тандоо принцибине шайкеш келип, окутуучулардын жана студенттердин көңүлүн алардын окуу жана кесиптик ишмердүүлүгүнө тиешелүү конкреттүү лексикага буруудан турат. Ал эми окутуучу функциясы анын лингводидактикалык багытында көрсөтүлөт. Лексикалык минимумдун системалаштыруучу милдети студенттердин терминологиялык система жөнүндө түшүнүгүн калыптандыруу болуп саналат. Лексикалык минимумдун нормативдик функциясы студенттердин билим деңгээлин көзөмөлдөө үчүн лингводидактикалык тестирилөөнүн компоненти катары анын потенциалдуу колдонулушу менен байланышкан.

Адабияттар:

1. Жумашова Г.С., Арстанов С.А. Заманбап билим берүүнүн баалуулуктары // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2022. – №2 (57). – С. 3-8.
2. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.: Издательство ИКАР, 2009. – 448 с.
3. Муравьев Н.А., Ольшевская М.Ю. Подходы к составлению лексических минимумов в России и за рубежом: проблемы и перспективы // Вестник НГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2019. – № 1. – Т. 17. – С. 78–89.
4. Костомаров В.Г. Принципы отбора лексического минимума // Русский язык в национальной школе. – 1963. – № 1. – С. 41–59.
5. Ильина О.А. Лексический минимум по языку специальности «Робототехника» как основа формирования лингвокоммуникативной компетенции иностранных магистрантов // Гуманитарный вестник. – 2013. – Вып. 2 (4).

Рецензиялаган:
Рысбаев С.К.,
КББАнын мүчө-корреспонденти,
педагогика илимдеринин доктору, профессор

ОКУТУУНУН ТЕХНОЛОГИЯСЫ

ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ

TEACHING TECHNOLOGY

*Рысбаев Сулайман,
педагогика илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз билим берүү академиясы,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

ЖАЗУУ ЖАНА СҮЙЛӨӨ ИШМЕРДИГИ, АЛАРДЫН ТАБИЯТЫ ТУУРАЛУУ

*Рысбаев Сулайман,
доктор педагогических наук, профессор,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

О ПИСЬМЕННОЙ И РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ, ОБ ИХ ПРИРОДЕ

*Rysbaev Sulaiman,
Ph.D., Professor,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

ABOUT WRITING AND SPEECH ACTIVITY, ABOUT THEIR NATURE

Аннотация: Макалада окуучунун жазуу жана окуу ишмердиги тууралуу сөз кылат да, анын табиятын, типтерин мүнөздөп берген. Андагы жазуу маданиятындагы жана сүйлөө маданиятындагы ишмердиктин мааниси ачылган. Жазуу ишмердигин сыпаттоодо тамганы, сөздү, сүйлөмдү, андан ары текстти жазуу ишмердиги жөнүндө нукуралуу ойлорун айтат. Ошону менен бирге, сүйлөө ишмердигин да бир нече багытта караган. Таза, так, туура, логикалуу, бай жана адептүү, орундуу сүйлөө, алардын маани-маңызы тууралуу мисалдар менен далилдүү берген.

Аннотация: В статье рассказывается о письменной и читательской деятельности учащегося и дается характеристика их природы, типов. В статье раскрывается значение письменной культуры и культуры речи. При описании письменной деятель-

ности автор высказывает мысли о буквах, словах, предложениях, а в дальнейшем и о написании текста. Вместе с тем, речевая деятельность рассматривается в нескольких направлениях. Чистая, точная, правильная, логичная, богатая, грамотная, уместная речь представлена с примерами и доказательствами об их значении.

Annotation: The article describes the student's writing and reading activities and describes their nature and types. It reveals the importance of activity in the written culture and the culture of speech. When describing writing activities, thoughts are expressed about letters, words, sentences, and later on about writing the text. At the same time, speech activity is considered in several directions. Pure, accurate, correct, logical, rich and literate, oral speech is presented with examples and evidence about their meaning.

Түйүндүү сөздөр: жазуу ишмердиги, сүйлөө ишмердиги, жазуу маданияты, тамганы туура жазуу, сөздү туура жазуу, сүйлөмдү туура жазуу, текстти туура жазуу, жаңы текст түзүү, сүйлөө маданияты, таза сүйлөө, туура сүйлөө, так сүйлөө, логикалуу сүйлөө, бай сүйлөө, адептүү жана орундуу сүйлөө.

Ключевые слова: письменная деятельность, речевая деятельность, культура письма, правописание буквы, правописание слова, правописание предложения, правописание текста, составление нового текста, культура речи, чистота речи, правильность речи, точность речи, логичность речи, богатство речи, нравственность и уместность речи.

Key words: writing activity, speech activity, culture of writing, spelling of a letter, spelling of a word, spelling of a sentence, spelling of a text, composing a new text, culture of speech, purity of speech, correctness of speech, accuracy of speech, logic of speech, richness of speech, morality and relevance of speech.

Киришүү. Ишмердик мамиле аркылуу билим алуунун өзүнчө мүнөзү бар, алар төмөндөгүлөр:

- предметтин мазмунун билүү гана талап кылынбайт, аны практика жүзүндө колдоно билүү керек;

- предметтин мазмунун өздөштүрүүнүн ыкмалары менен жолдорун билүү талабы алдыга коюлат;

- окуу милдеттерин окуучунун өз алдынчалуу чече билүү мамилесин калыптандырууга көңүл бөлүнөт;

- маселени ой жүгүртүү менен чечүү милдети коюлат жана ал ишке ашат;

- алдыдагы чечилүүчү маселенин максат-милдетин туура түшүнүү ишке ашат;

- чындыкка жетүү жолун окуучу буга чейинки билимине таянып өзү табуусу талап кылынат [1, 13].

Жазуу, сүйлөө жана окуу ишмердиктери – бул адамдын сабаттуулугу менен билиминин гана эмес, маданиятынын да негизги бир белгиси, ошону менен ал адамдын жеке турмушунда да, коомдук турмушунда

социалдык-маданий чоң мааниси бар маселелер да болуп саналат. Ошону менен ал өз турмушундагы кездешкен проблемаларды чечет жана өз турмушун уюштурат, «кандайдыр бир ишти жакшы билген чебердик,» [2, 628-б.].

Изилдөөнүн максаты. Ишмердиктин бул үч түрү ар бири өз алдынча кенен изилдөөлөрдү талап кылат. Андыктан, бул ирет жазуу жана сүйлөө ишмердиктеринин табияты тууралуу алардын ар бирине мүнөздөмө берип, табиятын чечмелеп, мисалдар менен далилдүү кеп кылалы.

Негизги бөлүм. Жазуу маданиятындагы ишмердүүлүктөр төмөндөгүлөр экенин эске салалы. Атап айтканда, кыргыз тили жана адабияты сабактарында жүргүзүлүүчү жазуу жумуштарынын максаты окуучунун жазуу ишмердигин калыптандыруу болмокчу. Ошону менен бирге, ал мектептеги ар бир предметти талаптагыдай үйрөнүүнүн негизи да болуп саналат. Ал төмөндөгү төрт түшүнүктү өзүнө камтыйт:

1) Тамганы туура жазуу (каллиграфия):

- тамганы абада туура жазып машыгуу;

- тамганы көрүп туура жазуу;

- тыбышты туура угуп, алардын артикуляциялык белгилерине жараша тамганы бири-биринен айырмалап туура жазуу;

- тамганы элементи менен (тамгалардын жазылыш типтерине жараша: илмек тартып жазуучу (А, Л, М), ийип тартып жазуучу (Г, И, Й, П, Р, Т, Ш, Ч, У, Ү, Ш, Ц, Щ), жумуру тартып жазуучу (Е, Ё, З, О, Ө, С, Э, Ч), илмек жана жумуру тартып жазуучу (Б, В, Д, Ж, Ю, Я) кынап жазуучу тамгалар (Н, К) илмек жана ийип тартып жазуучу тамгалар, куйруктуу (Ң, Щ, Ц), үкүлүү (Ё, Й), жана бөйрөктүү (Ф) тамгалар; (эскертүү: бул жерде баш тамгалардын кол жазма түрүндөгү жазылышы тууралуу айтылып жатат);

- баш жана кичине тамгаларды айырмалап жазуу,

- тамганы жумуру (учтуу кылбай) тартып туура жазуу;

- тамганы жантайтып (тик тартпай, чалкалатпай) туура жазуу;

- тамганы баракка катуу баспай, салмак менен жазуу;

- баш тамганы элементи менен, астыңкы жана үстүңкү саптардын аралыктарын мейкиндикте туура тартып жазуу;

- тамганы сапка туура тизип жазуу;
- тамганы сулуу кылып жазуу;
- ритмикалык жазуу.

2) *Сөздү туура жазуу:*

- сөздө тамгалардын «куйруктарын» туура жалгаштырып жазуу;

- баш жана кичине тамгаларды туура улап жазуу;

- сөздө тамгаларды бир кылка жантайтып жана жумуру тартып туура жазуу;
- сөздү туура көчүрүп жазуу;
- сөздү туура угуп, катасыз жазуу;
- сөздү сулуу жазуу;

3) *Сүйлөмдү туура жазуу:*

- сүйлөмдү көчүрүп катасыз жазуу;

- сүйлөмдү угуп катасыз жазуу;

- сүйлөмдөгү сөздөрдүн аралыктарын туура сактап жазуу;

- сүйлөмдөгү баш жана кичине тамгаларды туура жазуу;
- сүйлөм түзүүдө сөздөрдү эне тилинде туура жазуу;

- сүйлөмдө сөздөрдү маанисине жараша туура колдонуу;

- сүйлөм түзүүдө сөздөрдү логикалык жактан туура орун тартибин сактап жазуу;

- сүйлөмдү сулуу жана таза жазуу.

4) *Текст жазуу ишмердиги:*

а) *Текстти сабаттуу жазуу ишмердиги.*

Бул ишмердик жат жазуу (диктант) иши менен аныкталат. Эми, байкаган адамга «жат жазуу» деген терминдин, т.а. түшүнүктүн өзү ишмердикти элестетип турат, анткени жазууга жатыгуу, жазып жатыгуусуз сабаттуу болууга мүмкүн эмес. Сабаттуулуктун өзү да жазуу ишине ишмердик мамиле аркылуу калыптанат. Анын жолдору көп, жалпысынан ал: калыптандыруучу жана текшерүүчү жат жазуу болуп эки багытта жүрөт.

«Жат жазуу» дегенде биздин көпчүлүк кыргыз тили мугалимдер чейректтик, жылдык текшерүү ишин гана түшүнөт [3, 6.]. *Жазууга жатыктыруу, жатыгып жазуу, колду жатыктырып жазуу, колду жазууга көнүк-*

түрүү ишине – класстагы кыргыз тили сабагындагы ар бир жазуу иши кирет, т.а.:

- китептен көчүрүп жазуу;
- тактадан көчүрүп жазуу;
- укканын жазуу;
- тактага жазуу;
- дептерге жазуу;
- өзүнүн жазганын өзү текшерүү;
- өзүнүн катасын өзү табуу жана оңдоо;
- башканын катасын табуу жана оңдоо;
- сүйлөмдү толуктоо;
- жаңы сүйлөм түзүп жазуу;
- сүйлөмдү өзгөртүп түзүү;
- текстти көчүрүп жазуу;
- текстти өзгөртүп жазуу;
- таяныч сөздөрдөн сүйлөм курап жазуу;
- өз оюнан жаңы сүйлөм ойлоп жазуу;
- жаңы текст жазуу...

Ушунун баары – чейрек ичинде ырааттуу жүрүү менен, чейрек жана жыл аягында текшерүү жат жазуусу менен жыйынтыкталат, т.а., жазуу сабаттуулугунун маданияты текшерилет.

Ушуларды жыйынтыктап жатып, баса айтып кете курган бир сөз: кыргыз тили сабактарында мына ушундай ырааттуу иштер өз убактарында так аткарылбагандыктан, окуучунун гана эмес, адамдын фонематикалык кабыл алуусу туура калыптанбай калат да, өмүр бою ошол өксүк анын социалдык-маданий сабатсыздыгына айланат.

б) *Текстти кайра түзүү жана өркүндөтүү ишмердиги.* Бул ишмердик баяндама жазуу менен аткарылат. Көрүнүп тургандай, баяндама, эки түрдө, кадыресе баяндама (текстти кайра түзүү) жана дил баяндын элементин камтыган баяндама (текстти өркүндөтүү) менен ишке ашырылат.

Баяндама кептин түрүнө жараша: баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү түрүндө, кептин стилине жараша: көркөм, илимий жана публицистикалык стилдер түрүндө да жазылат, ошону менен бирге, ыр түрүндө, пьеса түрүндө, кара сөз түрүндө да жазылат.

Мына ушунун баары баяндама ишине да ишмердик мамиле жасоону туюнтат, анткени баяндама жазуу-балдарды дил баян жазууга

даярдоочу чоң илимий-методикалык милдетти аткарат.

в) *Жаңы текст түзүү ишмердиги.* Албетте, жазуу ишмердигинин бул түрү чыгармачыл дил баяндарды жазуу менен далилденет. Бул үч ишмерик жазуу жумуштарынын системасын түзүп турат (дил баяндын 13 түрү бар, анын ар биринин өз кызматы жана жазуу ыкмасы такталган. Мисалы, жанрына жараша: публицистика-дил баян, этюд-дил баян, аңгеме-дил баян, поэма-дил баян, очерк-дил баян, жомок-дил баян, портрет-дил баян, жомок-дил баян, фантастика-дил баян, пьеса-дил баян, улама-дил баян, репортаж-дил баян, эссе-дил баян). Мындай жанрдык өзгөчөлүктөрүнө жараша дил баяндарды ишмердик менен жазуунун өзү – чоң чыгармачылык. Чындыгында, чыгармачылыктын өзү-ишмердик. Ал окуучунун «интеллектуалдык, таанып-билүү, коммуникативдик, көркөм-эстетикалык, сезим-туюмдарын өркүндөтүү ишмердүүлүктөрү анын социалдык-инсандык өнүгүшүн» [4, 80] камсыз кылары шексиз. Анткени окуучунун дил баяндарынын маани-мазмунунда, маңызында баланын ар тараптуу өнүгүүсү кошо жашайт эмеспи.

Адамдын жазуу ишмердиги менен сүйлөө ишмердиги бирге жүргөндө гана ал адамдын ишмердиги толук ачылат деп айтууга болот. Ал жалпы жонунан, кеп маданияты деген түшүнүк менен белгилүү жана ал жазуу жана сүйлөө ишмердиги бири-бирине өтүп, бирин-бири толуктап турат.

Албетте, кеп маданияты тууралуу сөз кылганда, орус окумуштуулары Винокур Г.О., Филин Ф.П., Головин Б.Н., Васильева А.Н., Максимов В.И. ж.б.лардын эмгектери көңүлгө алынбай койбойт. Ошону менен бирге, кыргыз тилиндеги кеп маданияты боюнча эмгектер тууралуу сөз кылууда Т.Акматовдун, С. Давлетовдун, Ж. Дүйшеевдин, С. Мусаевдин, Т. Сыдыкбековдун, Х.Карасаевдин, Ж. Чымановдун изилдөөлөрү эске түшөт. Бул изилдөөлөрдө кеп маданияты эки багытта каралары белгилүү: биринчиси – сүйлөө маданияты, экинчиси – жазуу маданияты. Бул маселе-адамдын жеке өзүнө тиешелүү маселе, т.а. тыбышты айтуудабы,

тамганы, же сөздү, же сүйлөм менен текстти жазуудабы, анын билим деңгээлин, кепке (сүйлөөгө, жазууга) жасаган мамилесин туюнтат. Ошондуктан, ал адамдын кебинин маданияты деп айтылат. Демек, бул, адамдын сабаттуулугунун да, билимдүүлүгүнүн да, маданиятынын да чен белгисин көрсөтөт.

Ал маданият адамдын бала курагынан эле түптөлөт, ошого жараша өнүгөт жана калыптанат.

Кеп маданиятынын төмөндөгүдөй мүнөздүү белгилери бар, атап айтканда:

1) *Таза сүйлөө ишмердигинин белгилери:*

- эне тилде таза сүйлөө;
- интернационалдык сөздөрдү орундуу колдонуу;
- терминдерди өз орду менен колдонуу;
- диалектилик, говордук сөздөрдү орду менен туура колдонуу;
- сөздү бузбай, таза сүйлөө;
- жок жерден термин издебөө;
- чет сөздөрдү ыксыз колдонбоо;
- калька сөздөрдү анча зарыл эмес учурда кебинде пайдаланбоо [5, 11].

Таза сүйлөө ишмердигине карата мисалдар:

- остановкада күтүп тур;
- мага звонить этчи;
- окуучулар ийримге катышышты;
- бүгүн понедельник;
- повышениеде сабагым бар;
- окуумду восстановить этүү керек;
- температура болуп, скорый чакырды;
- бассейнге түштүм;
- холодильникти ач;
- шок болдум;
- заказ бердим;
- мешать этпечи;
- ситуациядан чыгыш керек...ж.б.

2) *Так сүйлөө ишмердиги:*

- ой менен сөздүн дал келиши, сүйлөшүүдө ойдун так болушу, так ойлонуп, так сүйлөө;
- түшүнүк менен сөздүн дал келиши, сүйлөөдөн мурда маселени так түшүүү;

- терминдин түшүнүк менен дал келиши, терминди түшүнүктүү так берүү үчүн колдонуу;

- ар бир түшүнүктүн өз аты менен аталышы.

- сөздү бузбай, маанисине ылайык так колдонуу;

- тыбыштарды артикуляциялык белгилерине ылайык туура айтуу.

Ушул саптарды айтууда окумуштуу Б.Н.Головиндин төмөндөгү сөзү эске түшөт: «Автор (сөз айтуучу адам – Р.С.) өз кебинин түшүнүктүү – жеткиликтүү болушу үчүн күрөшсө, ал эми адресат аны түшүнүүгө аракеттенет. Мына ушунун өзү кептин коммуникативдик сапаттарынын бири болгон жеткиликтүүлүк» [6, 27]. болуп саналат. Ошондуктан, сөздүн маанисинин түшүнүктүү болушу үчүн сүйлөөчү адам туура ойлонуп, оюн так айтуусу талап кылынат.

Так сүйлөө ишмердигине карата мисалдар:

- «Хан: «айдап барган адамдын башы алынсын» деп буйрук берди. (жомоктон: айдап барган адамдын эмес, айдалып барган адамдын башы алынсын-деш керек эле);

- Саякбай Каралаев – кыргыз элинин улуу композитору болгон (министрдин докладынан, композитору эмес, «Улуу Манасчысы болгон» дегени туура);

- Курманжан датка – кыргыз элинин акылман карыяларынын бири болгон (окуучунун дил баянынан: акылман аялзатынын бири болгон десе да ылайыктуу болмок)

- «25-апрелден-15-апрелге чейин карантин улантылат....» (ФБдагы жазуулардан);

- «Алдыңды бала бассын, артыңды мал бассын!» (бата берүүдөн: алдыңды мал, артыңды бала бассын! – деген туура);

- «Уул-кызыңдын убайын көр!» – (бата берүүдөн: убайын эмес, урматын көр-деш керек эле);

- «Бир киши менен бир аял келди» (баланын сөзүнөн: бир аял жана бир эркек – деши керек);

- Эшикте жамгыр шорголоп жаап жатат (баланын сөзүнөн: жаан шатырата жаап жатат – деген туура);

- «Ар кандай даамдагы ундар сатылат» (жарнамадан: ар кандай ылгамдагы ун сатылат..деш керек эле);

- «Апа, сүт ашты...» (баланын сөзүнөн: ашты эмес, байыды деш керек);

- Эгиз козулардын бирөөсү көрүнбөдү (бирөөсү эмес, эгиздин түгөйү десе туура болмок);

- «Алабаш – Суречкинин күйөөсү болчу (орус мектебиндеги кыргыз тили сабагындагы окуучунун сөзүнөн. «Кожожаш» эпосунан).

3) *Эне тилинде туура сүйлөө жана туура жазуу ишмердиги:*

- орфографиялык жана орфоэпиялык эрежелерге жараша туура, так жазуу, жазуу;

- сөздү лексикалык маанисине ылайык туура колдонуу;

- терминди маанисине жараша туура колдонуу;

- мүчөнү сөзгө туура улап жазуу жана сүйлөө;

- грамматикалык эреже-нормаларга карата сүйлөмдү туура куруп сүйлөө, жазуу;

- кесиптин ар кандай тармактарына жараша лексикалык каражаттардын өз орду менен айтылышы (стилдик, семантикалык жактан) [7, 12].

Туура сүйлөө жана туура жазуу ишмердигине жараша мисалдар:

- Мен Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестисин окудум» (окуучунун сөзүнөн: повестин окудум-деген туура);

- эл аралык валюта фонусунан жардам келди (фондунан деш туура);

- биз өз өлкөбүздүн патриоту болуш керекпиз (ЖК депутатынын сөзүнөн: болушубуз керек-деш керек);

- күлкүмүштүү окуя айтып берейинби:...(баланын сөзүнөн: күлкүлүү окуя...)

- эгиндин ар гектарынан 21 центнерден түшүм алдык (эгинден эмес, эгин аянтынан);

- Атам чабан кезинде ар кой башынан 5 килодон жүн алчу экен (кой башынан эмес, ар бир койдон);

• Чаар тоок балапандарын ээрчитип эшикке чыкты (жөжөлөрүн...деген туура);

• Асан тогуз бир тууган, ал тогуздун акыркысы (кенжеси деш керек);

• «Апа, торпок апасын эмип жатат»...(баланын сөзүнөн: энесин ээмп жатат-деген туура);

• Франциянын илимдер академиясынын чоң залында Авиценнанын портрети асылып турат (ТВдан: портрет асылып эмес, илинип турат – деш керек);

• Мен азыр сага жакшы музыка угузайынбы? (музыканттын сөзүнөн: музыканы угузбайт, уктурайт.)

• Калкты жерге жайгаштыруу комитети (радиодон: жайгаштыруу эмес, отурукташтыруу...деш керек)

• «Кош бойлуу мектеби жаш жубайларды чакырат» (жарнактан: кош бойлуулар үчүн мектеби...- деш керек);

• «Зарыл эженин үйүндө төрт баш киши жашайт» (окуучунун дил баянынан: төрт адам...деш туура);

• «Жаңы төрөлгөн баланы кайнатылган суу менен жууш керек (врачтын кеңешинен: кайнатып муздатылган суу...-деш керек эле);

• Апам оорубай элеби? (телефондогу сүйлөшүүдөн)

• Макулунуз...макулунуз... (телефондогу сүйлөшүүдөн);

• Урраа! Досторго саламдар болсун! (концерттеги ырчынын сөзүнөн).

4) *Орундуу жана адептүү сүйлөө ишмердиги:*

• сөздүн сүйлөшүү жүрүп жаткан (психологиялык) жагдайга, учурга (убагында же беймаал учурда) жана чөйрөгө (расмий же расмий эмес) ылайыктуу, орундуу айтылышы;

• сүйлөшүп жаткан тематикага сөздүн дал келиши;

• курактык өзгөчөлүгүнө жараша сылык-сыпаа сүйлөө;

• стилдик жактан сөздүн орундуу колдонулушу;

• көркөм каражаттарды орундуу пайдалануу;

• улуу-кичүүгө адептүү кайрылуу;

• тааныш, бейтаанышка адептүү, орундуу сүйлөө;

Орундуу, адептүү сүйлөө ишмердигине карата мисал келтирели:

• Төрдө конок болуп ак чач кемпир отурду (окуучунун дил баянынан: ак чач эне же болбосо, ак чач байбиче отурат – деп жазса орундуу, туура болмок);

• Ой аксакал, сиз эми жаштар менен теңелбей, жөн эле отурбайсызбы... (тыңсынган жигиттин сөзүнөн);

• «Анын апасы курсактуу аял» (баланын сөзүнөн: толук аял десе, туура болот, анан да, аял кишини курсактуу дебейт, курсактуу деп эркек адамды айтат);

• Эй, көк мээ, ушуну да түшүнбөйсүңбү? (айрым мугалимдин ачууланып сүйлөгөн сөзүнөн);

• Алло, сен кимсиң? (телефондо айтылган сөздөн)...ж.б.

Мындай сүйлөмдөр адамдын сүйлөө адебинин абалын, айткан сөзүнө жасаган мамилесин билдирери анык, анын адеп маданиятынын деңгээлин да айгинелейт, анткени адеп – «Адамдын туура жана жаңылыш адептик түшүнүктөрдү айырмалоо мүмкүнчүлүгүнө ээ кылуучу жана анын жорук-жосунун бара-бара өрнөктүү абалга алып келүүчү өнүгүү» [8, 3-4.] болуп саналат. Албетте, адамдын кеби – анын табиятын жана тарбиясын билдирет.

5. *Сүйлөө жана жазуу учурунда сүйлөмдү логикалуу түзүп сүйлөө ишмердиги:*

• айтылган ойдун ырааттуулугу (оозеки жана жазуу түрүндө);

• жыйынтыктуулугу (башынан аягына чейин жыйынтыктуу ойдун айтылышы)

• мазмундун иреттүү, түшүнүктүү айтылышы;

• ойдун жеткиликтүү берилиши;

• сүйлөмдүн стилдик курулушунун сабаттуулугу;

• сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун-тартибин туура сактап сүйлөө жана жазуу...ж.б. [9, 12].

Логикалуу сүйлөөгө жана сүйлөм түзүү ишмердигине мисалдар:

• Урматтуу салтанаттын катышуучулары! (Ким урматтуу?, жыйындагы сөздөн)

• Курман болгон согуштун ветерандарын эскерүү кечеси болду (Ким курман болгон? Жыйындагы сөздөн);

• Шамал учуруп кеткен райондун кашарларына шиферлер жеткирилди, (Шифер каякка жеткирилди? (радиодогу жаңылыктардан)

• «Манас баатыр боюнда болгон кезде Чыйырды эне эмнеге талгак болгон?» (окуучунун окуучуга берген суроосунан);

• Кечээ күнү өтүп кеткен бөлөмдүн туулган күнүнө арнап жагымдуу музыкадан уктуруп коюуңдарды өтүнөм,» (Арноо концертке жазган каттан);

б. Сүйлөшүү учурунда эмоцияны туура сактоо ишмердиги:

• кырдаалга жараша эмоционалдык-экспрессивдик лексиканын туура колдонулушу;

• эмоционалдык учурлардын орундуулугу, керектүүлүгү.

• мазмунга жараша сөздөрдүн эстетикалык-этикалык категорияларын туура колдонуу (сөздөбү, тыбыштабы, мүчөлөрдөбү);

• айтылган сөздүн таасирдүүлүгү.

Албетте, мындай шарттар менен окуучулардын «эмоционалдык окраскалуу сөздөр адамдын ички сезимин, туюмун билгизет да, сүйлөөнүн ачык-айкындыгы, таасирдүүлүгүн арттырат, б.а. экспрессивдүүлүгү артат» [10, 199].

7. Көркөм сүйлөө жана жазуу ишмердиги:

• сөздө же тыбышта, логикалык басымдын туура коюлушу;

• кепти кырааттуу, угумдуу, жагымдуу үн менен айтуу;

• эмоционалдык жагдайларга жараша үндүн көтөрүңкү же пас айтылышы;

• микротема, каармандардын сөзү, автордук баяндоо ж.б. учурларды кырааты менен көркөм окуу же сүйлөө;

• ойдун мазмунун көтөрүңкү пафосто, поэтикалуу, көркөм, образдуу окуу же айтуу;

• сүйлөнүп жаткан сөздөрдүн ыргактуу, көрктүү чыгышы;

• тыныш белгилеринин туура коюлушу.

8. Эне тилиндеги лексикалык бай каражатты колдоно билип чебер сүйлөө жана жазуу ишмердиги:

• сөз байлыгынын молдугу, акыл-ой чабытынын кеңдиги, түшүнүгүнүн бийиктиги, билиминин ар тараптуулугу;

• ынанымдуу далилдери болуп, сөздүн тамшанарлык таасын айтылышы;

• сөздү чебер сүйлөө-өнөр экендигин далилдөө;

• сөз менен түйүндүү маселени чечүү, сөзгө жыгуу жана сөзгө жыгылуу;

• элдик тилдин казынасын: макал-лакаптарды, фразеологизмдерди, учкул сөздөрдү, накыл кептерди мыкты билгендиги, аны кебинде ар тараптуу, кеңири жана орду менен чебер колдоно алгандыгы.

Мындай сүйлөөдөгү ишмердиктин негизги белгилери катары төмөндөгүлөр белгиленет:

• айтылып жаткан ойдун чегинен чыкпай, көркөм жана ыңгайга жараша сөз таап сүйлөө;

• терең ойду камтыган накыл кепти орундуу айтып, угуучуга күчтүү таасир этүү;

• сөздү чебер колдонуп сүйлөө – өнөр экенин далилдөө;

• сөз менен түйүндүү маселени чечүү, сөзгө жыгуу;

• куюлушкан, көркөм чеберчиликте айтылган бата, баалоо сөздөрүн айта билүү;

• элдик макал-ылакап, учкул сөздөрдү кебинде ырааттуу колдонуп, чебер сүйлөө;

• тематикага ылайык бай жана мазмундуу сүйлөй алуу.

Корутунду. Демек, ушулардан адамдын кеби – анын ким экендигин, руханий маданиятынын да абалын байкоого болот. «Тилдин жаңылыштыгынан проблемага келбеш үчүн эмне кылуу керек? – деп суроо коёт окумуштуу Г.Жумабаева, – Алар рухий илдет экенин түшүнүү керек» [11, 139] Чындыгында, адамдын кебинин маданияты анын – сөздү чебер колдонуу, чебер колдонуп чебер сүйлөө жана жазуу – сөз өнөрүнүн эң жогорку белгиси да, өзүнүн айткан кебине болгон мамилеси жана да адамдык парасаты. Аны дал ошондой

колдонуп жазуу жана сүйлөө – адамдын жеке да, социалдык да, адамдык да маданияты. Ал адамда бат эле калыптанбайт, же ал адамдын жеке өзгөчө бир белгиси болушу ыктымал, же ага көп жылдык машыгуунун натыйжасында гана жетиши ыктымал.

Ушул жерден бир мыйзамдуу суроо туулат: жазуу маданиятына тиешелүү жогорудагы мисалдар сыяктуу каталыктар баяндама жана дил баян жазууда кандай бааланат? Албетте, бул учурда: тексттин мазмунунун темага жооп бериши, теманын ачылышы ж.б. эмес, жазууда каллиграфиянын туура болушу, тамга элементтеринин сакталышы, тамгалардын туура жалганып, жумуру тартып, жантайыңкы жазылышы, тамга жана сөз, сүйлөм араларынын бирдейлиги, астындагы жана үстүндөгү саптарда баш жана кичине тамгалардын бирдей тартып жазылышы, бекем баспай, бирдей салмак менен таза, тыкан, булганбай жазылышы жана да грамматикалык, орфографиялык каталарынын жоктугу ж.б. текшерилет жана ошого ылайык бааланат.

Адабияттар:

1. Рысбаев С.К. Деңгээлдик билим берүү. – Б., 2023. – 13-б.
2. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Б., 2015. – 628-б.
3. Рысбаев С.К. Башталгыч класстарда кыргыз тилинен жат жазуу жумуштарын жүргүзүү технологиясын өркүндөтүү. – Б., 2010. – 6-б.
4. Сейдекулова К.С. Балдар бакчаларында окуу-тарбия процессинин мазмунун жана технологиясын модернизациялоо. Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2011. – №3 (19). – С. 79-83.
5. Рысбаев С.К., Акматова А.А. Окуучунун сүйлөө ишмердиги. – Б., 2013. – 11-б.
6. Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М., 1988. – 27-б.
7. Рысбаев С.К., Акматова А.А. Окуучунун сүйлөө ишмердиги. – Б., 2013. – 12-б.
8. Алимбеков А. Таалим-тарбия терминдеринин чечмелеме сөздүгү. – Б., 2002. – 3-4-бб.
9. Рысбаев С.К., Акматова А.А. Окуучунун сүйлөө ишмердиги. – Б., 2013. – 12-б.
10. Дүйшеев Ж.Д. Чечендик чебер искусство кантип жаралат? – Б., 2027. – 199-б.
11. Жумабаева Г. Кеп маданиятына жеткиликтүү көңүл бөлбөгөндүктөн болгон көйгөйлөр. // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2016. – № 4 (40). – С. 132-139.

*Кабылова Света Амантуровна,
Кыргыз билим берүү академиясы,
аспирант,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары,
e-mail: svetaamanturovna@gmail.com*

ИНТЕРНЕТ ГЛОБАЛДЫК МЭЭ ҮЧҮН МЕТАФОРА КАТАРЫ

*Кабылова Света Амантуровна,
аспирант,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек,
e-mail: svetaamanturovna@gmail.com*

ИНТЕРНЕТ КАК МЕТАФОРА ДЛЯ ГЛОБАЛЬНОГО МОЗГА

*Kabylova Sveta Amanturovna,
Researcher,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city,
e-mail: svetaamanturovna@gmail.com*

THE INTERNET AS A METAPHOR FOR THE GLOBAL BRAIN

Аннотация: Макалада кандайдыр бир интернеттен алынган маалыматты, кыймыл-аракетти түшүндүрүп берүү үчүн, иш-аракеттердин мүнөздөмөлөрүн колдонуучу техникалык каражаттын идеясын метафора катары түшүндүрүп берүү каралды. Маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын өнүгүшү жеке адамдарга жана бүтүндөй коомго актуалдуу экономикалык жана социалдык көйгөйлөрдү натыйжалуу жана чыгармачылык менен чечүүгө зор мүмкүнчүлүктөрдү ачты.

Аннотация: В статье рассматривается объяснение идеи технического средства, использующего характеристики действий в качестве метафоры для объяснения информации и действий, взятых из интернета. Развитие информационных и

коммуникационных технологий открыло перед человеком и обществом в целом большие возможности для эффективного и нестандартного решения актуальных экономических и социальных проблем.

Annotation: The article considered the explanation of the idea of a technical tool that uses the characteristics of actions as a metaphor for explaining information and actions taken from the Internet. The development of information and communication technologies has opened up great opportunities for the individual and society as a whole for an effective and non-standard solution to urgent economic and social problems.

Түйүндүү сөздөр: метафора, интернет, глобалдык чөйрө, технологиялар, электрондук почта, кибермейкиндик.

Ключевые слова: метафора, интернет, глобальная среда, технологии, электронная почта, киберпространство.

Key words: metaphor, internet, global environment, technology, email, cyberspace.

Киришүү. Азыркы учурда интернеттен ар тараптуу маалыматтарды алууга мүмкүнчүлүктөр бар. Булардын ичинен интернеттин билим берүү тармагында да өнүгүү жүрүүдө. Учурда интернеттен билим берүү тармагында көптөгөн интернет баракчаларды табууга болот.

Маалыматташтыруунун объективдүү процессинин натыйжасы болуп саналуу менен бирге өзүнө башка формалардын эң мыкты белгилерин камтыган, аралыктан окутуу XXI кылымга билим берүүнүн айрыкча келечектүү жана технологиялары катары кирди.

Изилдөөнүн максаты. Билим берүүнүн глобалдык чөйрөсү катары интернет-технологиясын колдонууга иштелип чыккан интернет платформаларынын каражаттардын мазмунуна талдоо жүргүзүү жана пайдалануу.

Изилдөөнүн милдети. Бул көйгөйдү изилдөө үчүн төмөнкү милдеттер коюлду:

1. Метафора түшүнүгүн ачып көрсөтүү;
2. Интернет жаңы социалдык технологиялардын куралы катары экендигин аныктоо;
3. Интернет XXI кылымдын илиминин маалыматтык-коммуникациялык чөйрөсү билим берүүнүн глобалдык чөйрөсү катары экендигин тастыктоо.

Изилдөөнүн методикасы. Интернеттен аудио-көрсөтмө технологиялардын каражаттарын активдүү пайдалануу боюнча мугалимдердин жеке, ачык жана сабактардын дисциплиналарын изилдөөчү сайттарын, электрондук окуу китептерин, интерактивдик тесттерин, электрондук китепканаларды, ошондой эле ар кандай билим берүү ресурстарын ж.б. окуп билүүдө көрсөтмөлүүлүк (демонстрациялоо) методу колдонулат. Көрсөтмөлүүлүк же демонстрациялоо методу (курулай сөз менен эмес, сөздү көрсөтмөлүүлүк менен бекемдеп,

далилдөө жана натыйжаны жалпыга жарыялоо).

Негизги мазмуну. Бул макалада изилдене турган негизги маселе жаңы чөйрө, метафоралык түшүнүүнү талап кылат. Метафоралардын жетишсиздиги жок, айрыкча, алар жарым-жартылай интернеттин практикалык өнүгүүсүнө чейин эле сунушталган. Бул жаңы жана эски метафораларга «электрондук чек ара», «электрондук агора», «кибермейкиндик», «дүйнөлүк желе», «электрондук почта», жаңы метафора «электрондук сервистер», «гугл платформалары» жана башкалары кирет.

«Интернет-технологиялары биздин жашоо чөйрөбүзгө сиңүүдө жана өнүгүүдө. Технологиянын өнүгүүсү менен бирге дүйнө жүзүндө интернет колдонуучулардын саны да тездик менен көбөйүүдө» [1, 64-б.]. Бул теманы жазууда ушул метафоралардын айрымдарын карап чыгууга болот.

Метафора – сүйлөм бир нерсени башка нерсеге эскерүү менен айтып жаткан учуру аталат. Метафораларда бири-бирине тиешеси жок, бирок жалпы мүнөздөмөлөргө ээ болгон эки нерсенин салыштырылышы бар:

1. Объект, иш-аракет же идея башка нерсенин символу катары.
2. Терминдерге жана түшүнүктөргө да тиешелүү жана терең маани берүү үчүн колдонулат. Метафора бир нече түргө ээ болушу мүмкүн: аппозициялык, таза, визуалдык же таза эмес.

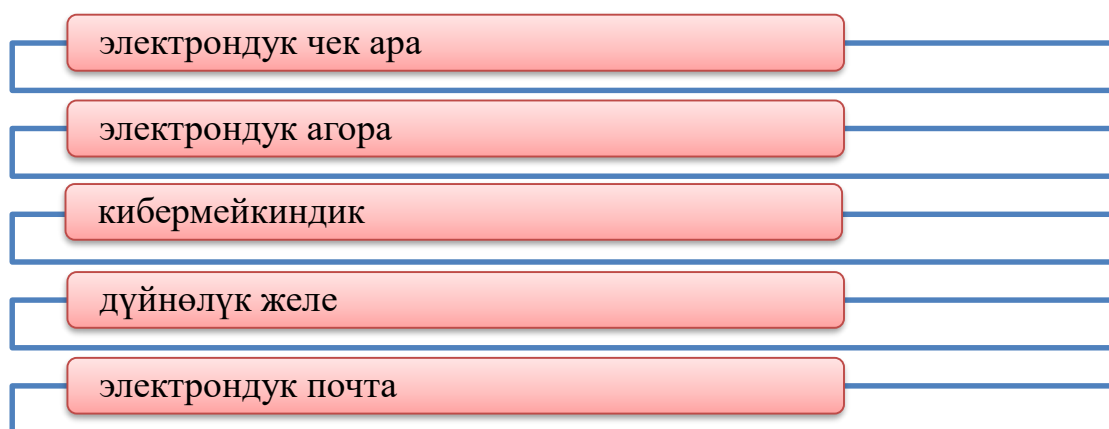
Метафора – кандайдыр бир нерсени же кыймыл-аракетти түшүндүрүп берүү үчүн, башка нерсенин же иш-аракеттердин мүнөздөмөлөрүн колдонуучу фигура. Башкача айтканда, ал басып алгысы келген идеяны жакшыраак түшүндүрүп берүү үчүн окшоштукту колдонот [2, с. 64].

Жогорудагы айтылгандардын негизинде метафора түшүнүгүнөн төмөнкүдөй жыйынтык алынды:

- Салыштырууну колдонуп, идеяны түшүндүрүүгө жардам берүү.
- Аны түз мааниде эмес кыйыр мааниде кабыл алыш керек.

Жаңы чөйрө, метафоралык түшүнүүнү талап кылат. Метафоралардын жетишсиз-

диги жок, айрыкча, алар жарым-жартылай эле сунушталган. Бул жаңы жана эски интернеттин практикалык өнүгүүсүнө чейин метафораларга төмөнкүлөр (1-сүрөт) кирет:

1-сүрөт. Жаңы жана эски метафоралар

Интернет чөйрөсү мурунку тарыхый доорлордун жана азыркы учурдун хроно-топтору менен белгилүү экологиялык функционалдык байланыштарды сактап турат. Ал экономикалык жактан да, техникалык жактан да өнүккөн өлкөлөрдүн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн өкүлдөрү болгон миллиондогон адамдардын катышуусунда (бир жолку – реалдуу убакытта же кечиккен, көп убакыттуу) тездик менен «отурукташып» жатат.

«Заманбап маалыматтык революция жана интернеттеги маалыматтык тармактын калыптанышы утопиялык жана дистопиялык күтүүлөрдүн жана коркуулардын бардык спектрин жаратты» «электрондук агора» жана интернеттин негизинде түздөн-түз электрондук демократияны калыптандыруу менен байланышкан күтүүлөрдөн тартып тармактын кудайдын себептеринин келип чыгышы менен байланышкан кыяматтык коркуу сезимдери, аларды жаңы электрондук «чек арада» күчтүү электрондук корпорациялар менен күрөшүп жаткан эр жүрөк «кибермейкиндиктин» сүрөттөрү массалык маданият тарабынан ийгиликтүү эксплуатацияланып, негиз болуп калды [2, 66-79-бб].

Бул жаңы жана эски метафораларга карата кененирээк түшүнүк берип өтсөк:

1. **Электрондук агора.** Байыркы грек «агора» менен интернеттин корреляциясы –

жаңылыктарды эркин талкуулоо жана коомдук турмушка байланыштуу чечимдерди кабыл алуу үчүн жарандардын чогулушу, ошондой эле мындай чогулуштар үчүн шаардык аянтча кеңири жайылды. Агора ошондой эле көңүл ачуу үчүн арналган (анын ичинде театрлаштырылган жана гимнастикалык) жана кылымдар бою соода бул аянтта барган сайын маанилүү ролду ойной баштаган. Электрондук (жада калса интернетке чейинки) ыктыярдуу бирикмелерди агора менен тутумдаштыра салыштырууну күнүмдүк жашоонун алгачкы жана дагы деле болсо эң таасирдүү жазуучуларынын бири жана коомдук практиканын жаңы формасынын теоретиктери аныктаган. «Интернеттеги Агора» метафорасынын эвристикасы чектелүү. Чындыгында, агора – бул ыйык, социалдык, күнүмдүк жана айкалыштырган көп функционалдык билим берүү. Интернет дагы көп функционалдуу – бул жеке жана ишкер байланыш үчүн гана эмес, барган сайын сатып алуу-сатуу чөйрөсү (электрондук соода), ошондой эле көңүл ачуу – жөн гана музыкалык файлдарды издөө жана жүктөө, телекөрсөтүүлөр, видеолор, оюндар (анын ичинде башка адамдар менен) ж.б. Бул көп функционалдуулук кандайдыр бир деңгээлде агоранын айрым элементтерин интернеттин иштешинде көрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

2. Электрондук чек ара. Чек аранын метафорасы агоранын же глобалдык ал тургай «санариптик бөлүнүүнү» жеңип чыгуу глобалдык программасын ишке ашыруу, ааламдашуу мезгилинин башталышы жана дүйнөнүн оңой жеткиликтүүлүгү интернет жана алардын мурунку экзотикалуулугун жоготуу жаңы муундарга тоскоол болбойт. Электрондук чек ара жаңылыктарды тармактык технологияларды колдогондордун санына айландырууну, жек көрүндү жашоодон «кибер мейкиндикке качып», өзүн табуунун жана чыныгы адамды түшүнүүгө же толук ачып берүүнүн жолу катары билдирет.

3. Кибермейкиндик. Агоранын же чек аранын метафораларына караганда кибермейкиндиктин метафорасы чыныгы психологиялык идеяларга дал келет. Интернет чөйрөсүн белгилүү бир деңгээлдеги дүйнө катары кабыл алуудагы туруктуу тенденцияны жок кылуу кыйыны кибермейкиндик. Мындай метафоралар илимий очерктерде гана эмес, конкреттүү адамдардын интернетте иштөө индивидуалдык тажрыйбасы жөнүндө отчеттордо дагы бар.

Биринчи жолу «кибермейкиндик» терминин Уильям Гибсон 1984-жылы өзүнүн «Нейромеранс» романында колдонгон [3, 317-б.]. Бул эмгекте кадимки кабыл алуу органдарын алмаштыруучу инструменттердин колдонуучулары сүрөттөлгөн. Бул инструменттер (кибердектер) дүйнө жүзү боюнча компьютердик тармак менен байланышуу үчүн интерфейс катары кызмат кылат жана алардын колдонуучулары кибермейкиндик компьютердик тармагы болуп саналат.

А.Э. Войскунский белгилегендей, кибермейкиндиктин метафорасы, акыл-эс менен чагылдырылган жана маалымат дүкөндөрүнө толгон белгилүү бир виртуалдык дүйнөнүн болушун билдирет [4, 336-б.].

Бүгүнкү күндө кибермейкиндик түшүнүгү көп учурда байланыштуу интернет түшүнүгү. Интернетте, веб-сайттар, электрондук почталар, социалдык тармактар ж.б. аркылуу болуп жаткан нерселердин бардыгы серверлердин жана колдонуучулардын жайгашкан жеринен тышкары, белгилүү бир

мамлекетте болбойт. Бирок кибермейкиндик интернеттен чоңураак.

Кибермейкиндик ал бир жерде бөлүштүрүлгөн тармакта бар болсо дагы, бирок эч жерде «бул жерде (здесь)» жана «азыр (теперь)» эмес, ошондуктан виртуалдык дүйнөгө салыштырууга болот. Кибермейкиндик байланыштан тышкары жаңы тажрыйба калыптанып, индивид виртуалдык орган катары жашайт, ал «чындыгында» жок, бирок анын өмүр баяны, илимий эмгектеринин тизмеси, сүрөттөр, банк эсеби, салык чегерүүлөрү, насыялар, жада калса карыздар да болушу мүмкүн, башка ушул сыяктуу виртуалдык субъекттер менен кат алышуунун издери. Ал жараткан нерселердин бардыгы маалымат эсинде жана өзүнүн фантазиясында сакталат. Компьютердеги баскычтарды бир аз басуу менен, адам сүйлөө, талкуулоо, жолугушууларга катышуу үчүн, б.а. виртуалдык байланышты керектүү жерге жана убакытка өткөрө алат, б.а. көзгө көрүнбөгөн, бирок чыныгы виртуалдык тармакта жашап калат [5].

Виртуалдык дүйнөнү түшкө салыштырса болот. Тышкы дүйнө мындан ары аң-сезимге мынчалык таятпайт жана адам учурдагы окуялардан баш тарта алат. Ал бир эле учурда рефлексивдүү абалда болуп, өзүнүн жана башкасынын ролун ойной алат, ачылып жаткан сценарийдин кайтарылгысыдыгынан жана сөзсүздүгүнөн коркпой, ар кандай учурда туюктан же өмүргө коркунуч туудурган кырдаалдан чыгып кетиши мүмкүн

Ал толугу менен кибермейкиндикке чөгөт, чындык сезими жоголот. Кибермейкиндикте жеке баарлашууда мүмкүн эместигин айтуу оңой, психологиялык жактан билдирүү кыйын, бул жерде анонимдүүлүктү сактоого болот. Ушундай жол менен «жашоону» жана «иш-аракет кылууну» үйрөнүп, адам менен кадимки баарлашуу жөндөмүн жоготуп алуу оңой, бул чындыктан виртуалдык дүйнөгө учуп кетүү себеп болот.

4. Бүткүл Дүйнөлүк Желе. Акыркы он жылдыкта тездик менен өнүгүп келе жаткан Интернет, б.а. анын ичинде Бүткүл Дүйнөлүк

Желе (WWW) өз ара байланышкан компьютердик тармактардын конгломераты жана акыр аягында компьютерлер жана алар менен иштеген адамдар ар кандай билим тармактарына таандык ойчулдардын көңүлүн бурушту. Интернет жана WWW жүздөгөн миллион адамдар үчүн жагымдуу болуп, индивидуалдык жана социалдык өнүгүүнүн өзгөчө фактору болуп калды (ар кандай баалоолор боюнча – кеминде 250 миллион, ал тургай андан эки эсе көп), анын ичинде көптөгөн адамдар болгон, буга чейин компьютерлерди колдонуу жөнүндө ойлонгон эмес.

Интернет бул компьютерлерди жана башка ар кандай техникалык каражаттарды, ар кандай маалымат базаларын, ушул бөлүштүрүлгөн тармакка туташып, интерактивдүү иштешкен колдонуучуларды бириктирген локалдык тармактарга негизделген заманбап социалдык-техникалык система. «Дүйнөлүк желе» маанисиндеги интернеттин пайда болуу тарыхы ХХ кылымдын экинчи жарымына барып такалат. АКШнын Коргоо министрлиги согуш болгон учурда ишенимдүү маалымат алмашуунун бирдиктүү системин иштеп чыгууну чечип,

Американын бир нече институттарына тапшырма берген. 1957-жылы АКШнын коргоо министрлигинин алдында уюшулган Алдыңкы Изилдөө Долбоорлорунун агенттиги (ARPA) 1969-жылдын 1-сентябрында изилдөө институттардын ортосундагы компьютер аркылуу маалымат алмашууну камсыз кылган алгачкы бириккен желени түзүп чыгат. Биринчи компьютердик тармак ARPANET деп аталып, АКШнын төрт илимий мекемесин бириктирген. Бул мекемелер Коргоо министрликке алдыңкы катардагы технологияларды иштеп чыгышкан. Алгачкы билдирүү ARPANET түйүнүнө LO деген тамганы жиберүүдөн башталат. Чындыгында LOGIN деген сөздү жөнөтүү пландалган. Бирок эки тамгадан кийин түйүн менен компьютердин ортосундагы байланыш үзүлүп кеткен. Ал эми 1971-жылы Bolt Beranek and Newman аттуу компьютердик фирманын программисти Рэй Томлисон алгачкы электрондук почтаны жана @-электрондук белгини иштеп чыгат. 1973-жылы маалымат алмашуу тармагына Норвегия жана Улуу Британиянын ири уюмдары кошулуп, тармак эл аралык деп аталып калган.

2-сүрөт. Дүйнөлүк желе

1982-жылы Арпанет TCP/IP аталыштагы бирдиктүү тармактык тилди түзүп чыгуу менен азыркы интернет келип чыккан. 1983-

жылы ARPANET маалымат берүүдө жалпы протоколду (TCP/IP) түзгөндөн кийин «Интернет» деп аталат. 1988-жылы кыскача

тексттик билдирүүлөр (чат) менен сүйлөшүүгө мүмкүн болгон. 1990-жылы интернет «Дүйнөлүк желе» (2-сүрөт) деп аталат.

Анткени бир эле компьютерден дүйнөнүн булуң-бурчундагы маалыматтар менен таанышууга жол ачылган. Кыргызстанга болсо интернет 1995-жылдан тартып келе баштаган. Алгач болуп интернет баракчаларын чектөөгө алуу 1999-жылдан баштап катталган. Бул жылдардан тартып, Кытайда, Сауд Арабиясында, Иран, Египет диний жана саясий көз караштарга туура келбеген сайттарга чектөөлөр киргизилген. Алгач пайда болгондо коммуникациялык технологиялардын ичинен радио 38 жылдын, телекөрсөтүү 13 жылдын ичинде дүйнө боюнча 50 миллион угарман жана көрөрман топтосо, интернет пайда болгондон кийин 5 жылдын ичинде гана 50 миллион колдонуучусун топтой алган.

Интернеттин туулушуна шарт түзгөн, бул интернет тармагындагы стандарттык берүүнү башкаруунун протоколунун жаралышы болгон жана бардык жеткиликтүү маалымат булактарын бириктирүүгө негиз болгон «Дүйнөлүк Желе» жана атайын программасы, аны менен атайын билими жок каалаган колдонуучу оңой эле иштей алат. Бир сайттан экинчисине өтүү. Дал ушул мезгилден кийин интернеттин иш жүзүндө өнүгүшү дүйнөлүк масштабда башталды, ал бүгүнкү күндө ар кандай максаттарда колдонулган техникалык курал катары эмес, өзгөчө онтологиялык чындык – кибермейкиндик катары каралат.

Натыйжада интернет дүйнөдөгү эң бат жайылган жана эң оперативдүү маалымат булагына айланган.

5. Электрондук почта. Кадимки почтадан айырмаланып электрондук почта бир канча эсе ылдам жана андагы каттардын көлөмүндө чек жок. Болгону кат жөнөтүлө турган адамдын дарегин билүү жетиштүү. Электрондук почта – интернет колдонуучулар арасында жекеме-жеке маалыматтарды алмашуу же кат беришүүнү камсыз кылган каражат. Электрондук почта алгач болуп 1971-жылы «Болт Беранек энд

Ньюман» компаниясынын кызматкери Рей Томлисон тарабынан ойлонуп табылган.

Учурда электрондук почталар интернет менен кошо өнүгүүгө дуушар болуп, акча төлөнүүчү электрондук почталар дагы пайда болууда. Акылдуу почталар акысыз почталардын көрсөткөн кызматынан сапаттуулугу менен айырмаланат. Каттарды бат жеткирет, керексиз каттардан почта кутусун сактайт жана интернет аркылуу соода учурунда ишенимдүүлүктү арттырат.

Ал эми акысыз электрондук почта кызматтарынын ичинен дүйнөдө Outlook.com, Yahoo!, Mail, Mail.com, Gmail өндүү электрондук почта порталдары көп колдонулат.

Жыйынтык: Жогорудагы айтылгандарды анализдөөнүн негизинде төмөндөгүдөй корутунду чыгарсак болот, интернет коомдун бардык чөйрөлөрүнө (экономика, саясат, илим, билим берүү, искусство ж.б.) уламдан-улам таасирин тийгизип, миллиондогон адамдардын жашоо образын түп-тамырынан бери өзгөртүп, барган сайын жаңы социалдык технологиялардын пайда болушуна түрткү берет. Маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын өнүгүшү жеке адамдарга, компанияларга жана бүтүндөй коомго актуалдуу экономикалык жана социалдык көйгөйлөрдү натыйжалуу жана чыгармачылык менен чечүүгө зор мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Экономикалык карым-катнаштарды электрондоштуруу, диалог, аралыктан окутуу, телемедицина коомдук процесстерди күчөтүп гана тим болбостон, ар кандай улуттагы жана мамлекеттердеги адамдардын ортосундагы түз байланышуу мүмкүнчүлүгүн реалдуу убакытта өркүндөтүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Адабияттар:

1. Голе М., Бообекова К. Компьютер оюндарын ойноо мөөнөттөрүнүн окуучулардын академиялык ийгиликтерине тийгизген таасири. // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2014. – №2 (30). – С. 62-70.

2. Войскунский А.Е. Метифора интернета // Вопросы философии. – 11, 2001. – С. 64-79.
<http://www.relarn.ru:8080/HUMAN/CYBERSPACE.HTML>
3. Гибсон Уильям. Нейромант: Фантаст. роман / Пер. с англ. Е. Летова, М. Пчелинцева. – М.: Аст.: СПб.: Terra Fantastica, 2000. – 317 с.
4. Астляйтнер Г. Дистантное обучение посредством WWW: социальные и эмоциональные аспекты // Гуманитарные исследования в Интернете / Под ред. А.Е. Войскунского. – М.: Можайск-Терра, 2000. – С. 333-366.
5. Esenalieva G.A. Cyber security in the education system // Alatoo Academic Studies. – Бишкек, 2022. – № 1. – С. 167-171.

Рецензиялаган:
Мамбетакунов У.Э.,
педагогика илимдеринин доктору, профессор

*Акназарова Гүлүмкан Анварбековна,
аспирант,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек,
e-mail: gaknar@mail.ru*

**МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ РАЗВИТИЯ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ
НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В КЫРГЫЗСКОЙ ШКОЛЕ**

*Акназарова Гүлүмкан Анварбековна,
Кыргыз билим берүү академиясы,
аспирант,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары,
e-mail: gaknar@mail.ru*

**КЫРГЫЗ МЕКТЕБИНДЕГИ ОРУС ТИЛИ САБАГЫНДА ОКУУЧУЛАРДЫН
ЖАЗМА КЕБИН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН МЕТОДДОРУ ЖАНА ЫКМАЛАРЫ**

*Aknazarova Gulumkan Anvarbekovna,
Researcher,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city,
e-mail: gaknar@mail.ru*

**METHODS AND TECHNIQUES FOR THE DEVELOPMENT OF WRITTEN SPEECH
OF STUDENTS IN RUSSIAN LANGUAGE LESSONS IN A KYRGYZ SCHOOL**

Аннотация: В статье рассматриваются различные классификации методов и приемов обучения связной письменной речи учащихся, а также вопросы применения данных методов в кыргызской школе на уровне 7-8 классов. Наиболее эффективными признаются приемы репродуктивного и (частично) продуктивного методов. Делается вывод об ограничениях в использовании творческого, продуктивного метода на уроках русского языка в 7-8 классах.

Аннотация: Макалада окуучуларга байланыштуу жазма кепти үйрөтүүнүн усул жана ыкмалардын ар түрлүү жиктөөлөрү,

ошондой эле ошол усулдарды кыргыз мектебинин 7-8-класстарындагы деңгээлинде колдонуу маселелери каралат. Эң натыйжалуу деп репродуктивдүү жана продуктивдүү (жарым-жартылай) усулдар, ошону менен бирге изилдөө продуктивдүү усулу таанылат. Кыргыз мектебинин 7-8-класстарындагы орус тили сабагында продуктивдүү чыгармачылык усулду колдонуудагы чектөөлөр жөнүндө корутундулар чыгарылат.

Annotation: The article discusses various classifications of methods and techniques for teaching coherent written speech of students, as

well as the application of these methods in the Kyrgyz school at the level of 7-8 grades. The methods of reproductive and (partially) productive methods, in particular, the research productive method, are recognized as the most effective. The conclusion is made about the limitations in the use of a creative productive method in Russian language lessons in grades 7-8 of the Kyrgyz school.

Ключевые слова: *развитие речи, метод, прием, пособия, кыргызская школа, русский язык, вывод.*

Түйүндүү сөздөр: *кеп өнүктүрүү, усул, ыкма, колдонмолор, кыргыз мектеп, орус тили, корутунду.*

Key words: *speech development, method, reception, Kyrgyz school, Russian language, conclusion.*

Введение. Сегодня в Кыргызской Республике в системе образования происходят значительные изменения, как в содержании образования, так и в методах и приемах обучения русскому языку в школах с кыргызским языком обучения.

Современные контакты между странами и процессы интеграции делают знание русского языка в Кыргызстане актуальным. Русский язык является официальным языком Кыргызской Республики, что закреплено законодательно. Так, в Указе «О мерах по развитию государственного языка и совершенствованию языковой политики в Кыргызской Республике» (2013 г.) отмечается необходимость «воспитания поколения кыргызстанцев, свободно владеющего государственным кыргызским, официальным русским, а также другими востребованными в мире международными языками» [1]. Русский язык занял прочное место в жизни кыргызстанцев и остается средством межнационального общения.

Цель исследования. В данной статье мы рассмотрим некоторые вопросы, связанные с классификацией методов, направленных на развитие письменной речи учеников на уроках русского языка в кыргызской школе.

Методы исследования. В статье нами применяются описательный, теоретико-

аналитический и сравнительный методы исследования.

Основное содержание. Русский язык в силу сложившихся исторических обстоятельств обслуживает многие сферы жизни Кыргызстана. Он изучается как самостоятельный предмет на всех уровнях образования: от дошкольного до высшего.

В целом образование на официальном языке в Кыргызстане имеет значительные успехи, обладает накопленными в достаточном количестве знаниями и умениями в сфере методики его преподавания. Обучение русскому языку в школе соответствует современным требованиям по многим аспектам. Однако многие проблемы методики преподавания русского языка в школах с кыргызским языком обучения остаются мало исследованными. Например, к каким вопросам можно отнести лингводидактические основы развития письменной речи учеников средней школы.

Проблемами методики обучения русскому языку в кыргызской школе и, в частности, методики развития письменной речи школьников занимались в своё время видные кыргызстанские учёные П.И. Харакоз, К.С. Чонбашев, Х.Б. Бугазов, В.С. Скирдов, Л.А. Шейман и другие, которые заложили, можно сказать, ее основы в Кыргызстане. На основе их фундаментальных работ в своё время составлялись учебные программы по русскому языку для кыргызстанских школ.

Предметный стандарт по русскому языку и основанные на нем учебные программы обозначают основную задачу – развить школьника как личность, которая полноценно владеет устной и письменной речью.

Г.М. Аманова и Г.А. Атакеева верно замечают: «Учитывая происходящие в стране перемены, тесное взаимодействие всех видов речевой деятельности, необходимо повысить качество преподавания русского языка в кыргызской школе. Важно развивать у учащихся готовность сознательно выбирать языковые средства, уделять внимание смысловой стороне языковых

явлений, точно передавать мысль в определённой речевой ситуации. Это даёт возможность учащимся грамотно, точно выражать свои мысли в устной и письменной форме, понимать речь других людей.

Устная и письменная речь как типы речевой деятельности реализуются во взаимосвязанных речемыслительных процессах – восприятие и воспроизведение высказываний, обусловленных ситуацией общения. Методическим условием формирования речевой компетенции учащихся является создание речевых ситуаций, вызывающих желание высказаться, лучше усвоить русский язык» [2, с. 89].

Основными задачами развития письменной речи в кыргызской школе, как и в любой другой, является словарная работа, работа над усвоением правил синтаксиса, работа по владению навыками построения связной письменной речи, работа над правильным произношением и выразительным чтением. Для реализации названных задач в кыргызской школе, как нам видится, прежде всего необходимо речевая русскоязычная среда и активность самого учащегося.

Однако в практике школьного преподавания до сих пор имеется много нерешённых вопросов и проблем, относящихся к обучению письменной русской речи. Такой вывод делается на основании ошибок, которые в большом количестве допускаются учениками в их письменных работах. Например, школьникам сложно определить важные мысли в тексте, главные его составляющие, сжать текст; сложности возникают также при построении логики высказывания. Кроме того, письменные работы изобилуют ошибками, которые связаны с бедностью лексического запаса, многословием и повторами слов, с неумением строить синонимические ряды, неправильным использованием многозначных слов и др.

Результатом этого является противоречие в овладении письменной формой русского языка в кыргызской школе: с одной стороны, необходимо комплексное развитие письменной русской речи, а с другой

стороны, методика преподавания русского языка в школе не проработала ещё в достаточной мере данную проблему.

На сегодняшний день существует несколько различных подходов к классификации методов и приемов, которые используются для развития письменной речи учащихся. Но прежде чем перейти к их характеристике, определим дефиниции названных терминов. В результате анализа дефиниций из нескольких источников мы остановились на следующих определениях И.П. Подласого:

«**метод** – это упорядоченная деятельность педагога и учащихся, направленная на достижение цели обучения» [3, с. 169];

«**прием** – это элемент, ... отдельный шаг в реализации метода или модификация метода» [3, с. 204].

Итак, перейдем к рассмотрению классификаций методов и приемов, которые применяются для развития навыков письменной речи школьников.

Л.П. Федоренко делит методы на следующие группы: «1) методы теоретического изучения языка; 2) методы теоретического изучения речи; 3) практические методы» [4, с. 26]. К первой группе Л.П. Федоренко относит беседу, работу с учебником и сообщение, вторая группа методов включает: работу с отдельно взятыми единицами языка и / или их формами, третья группа подразумевает работу с текстом с целью развития навыков речи и применения отдельных единиц языка.

В учебном пособии И.Н. Горелова и К.Ф. Седова представлена альтернативная классификация методов и приемов, которые способствуют развитию письменной и устной речи школьников. Исследователи выделяют следующие группы методов: рецептивные методы, репродуктивные методы (полные и неполные), продуктивные методы (исследовательский и творческий) [5, с. 74]. Опишем их подробнее.

Каждый из названных методов реализуется комплексом отдельных приёмов. Например, методы первой группы опираются на следующие приёмы: беседа с

преподавателем или одноклассниками, рассказ преподавателя, чтение текста, знакомство с правилами или памяткой, знакомство с речевыми образцами, обзор словарной статьи, описание пути создания и воспринимания текста, употребление правила, заучивание наизусть и др. Названные приемы рецептивного метода имеют эффективность, если мы хотим сформировать знания о речи и системе речевой деятельности.

Методы, относящиеся ко второй группе (репродуктивные методы), направлены на развитие речевых умений и навыков. Полученные знания о речи реализуются на практике в виде решения стандартных задач, анализа слова по предложенному образцу. Приёмами репродуктивных методов являются пересказ текста, изложение, образование сочетаний слов и предложений, исправление предложений или текста с ошибками, вставка подходящих по значению слов, объяснение значения слов с использованием справочной лингвистической литературы, составление синонимического, антонимического и других рядов с данным словом, поиск однокоренных слов и др.

Репродуктивный метод реализуется в полном и неполном виде. Полный вариант метода предполагает воспроизведение в речи слов и фразеологизмов, а также речевых стереотипов. При неполном варианте воспроизводятся только речевые модели, например с сохранением грамматической конструкции и значения, но с переменным лексическим наполнением модели.

Надо сказать, что данные методы являются преобладающими среди методов развития письменной речи. Данные приёмы лежат в основе многих упражнений в учебниках кыргызстанских авторов.

Третья группа – продуктивные методы – распадается на две подгруппы: исследовательских и творческих методов. В исследовательских методах применяются такие приемы, как проблемное изложение, беседа с элементами эвристики и самостоятельное разъяснение значений слов, моделирование разноуровневых языковых единиц, опреде-

ление темы и основной мысли текста, его анализ и др.

К приёмам творческих продуктивных методов относят: сочинение по теме и по плану, подбор текстов по теме, стилизацию, сочинение сказок и рассказов, историй, продолжение известных текстов. Как мы видим, данная группа приёмов в основном имеет в своей основе словесное творчество ученика, которое имеет результатом новый продукт. На уроках развития речи (в том числе письменной) этим продуктом будет текст (сказка, история на заданную тему, загадка и т.д.).

Продуктивные методы по праву признаются ведущими в решении проблем развития письменной речи. Данные методы позволяют добиться значительных успехов в развитии речи кыргызстанских школьников в силу того, что они активно включают в обучение словесное творчество детей. Основными действиями при этом становятся порождение смысла и действие по словесному его выражению. Ситуация словесного творчества, таким образом, как пишет В.А. Крутецкий, «является наиболее адекватной задачей формирования действий, порождения смыслового содержания и выражения его в письменном тексте» [6, с. 46].

Как мы видим, в методологии речевого развития учеников все три типа методов имеют определенные цели и задачи, решение которых на каждом уровне позволяет обеспечить адекватное развитие умений и навыков письменной коммуникации.

Мы считаем, что основными методами, развивающими русскую письменную речь учеников 7-8 классов кыргызской школы должны стать репродуктивные, то есть направленные на овладение способами и путями создания и восприятия высказывания, и продуктивные, которые обеспечивают формирование творческих речевых умений и способностей школьников.

Наиболее адекватными и эффективными приёмами данных методов мы считаем:

- в репродуктивных методах: анализ слова и текста; работу с искажённым текстом; изложение и пересказ;

- в продуктивных методах: приёмы исследовательской деятельности, беседа с элементами эвристики и самостоятельное разъяснение значений слов, выявление темы и главной мысли текста, составление его плана, его анализ, написание заголовка для текста.

В 7-8 классах кыргызской школы, по нашему мнению, использование творческих продуктивных методов несколько ограничено в силу недостаточного владения учащимися языковым материалом. В частности, сочинение истории, сказок, загадок на заданную тему, продолжение известного текста или сказки должны опираться на значительные знания фольклора и русской литературы. На данном этапе развития речевых компетенций школьники сложные тексты не могут читать, понимать их.

Другой пример: подбор разнотипных и разностилевых текстов должен опираться на умение различать стилистические средства русского языка. Данные умения вырабатываются при знакомстве со значительным количеством текстов на русском языке и их анализе, то есть на достаточно высоком уровне овладения языком.

Выводы. Таким образом, методические способы развития русской письменной речи учеников 7-8 классов школы с государственным языком обучения могут быть весьма разнообразными, включающими элементы словесного творчества. Однако следует помнить о тех ограничениях, которые накладывает уровень овладения

языком, сформированный у школьников на данном этапе.

Литература:

1. Указ «О мерах по развитию государственного языка и совершенствованию языковой политики в Кыргызской Республике» от 1 июля 2013 года УП № 155 [Электронный ресурс]: URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/61664>
2. Аманова Г.М., Атакеева Г.А. Влияние глобализации на формирование речевой компетенции учащихся кыргызской школы при обучении русскому языку. // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2016. – №3 (39). – С. 88-93.
3. Подласый И.П. Педагогика: 100 вопросов – 100 ответов: Учеб. пособие для вузов / И.П. Подласый – М.: ВЛАДОС-пресс, 2004. – 365 с.
4. Политова Н.И. Развитие речи учащихся начальных классов на уроках русского языка: Пособие для учителя / Н.И. Политова. – М.: Просвещение, 1984. – 191 с.
5. Горелов И.Н. Основы психолингвистики: Учебное пособие / И.Н. Горелов, К.Ф. Седов. – 3-е изд, перераб и доп. – М.: Лабиринт, 2001. – 125 с.
6. Крутецкий В.А. Психология обучения и воспитания школьников / В.А. Крутецкий. – М.: Просвещение, 1976. – 303 с.

Рецензент:
Токтомаматов А.Д.,
кандидат педагогических наук

ОКУТУУНУН ТЕХНОЛОГИЯСЫ
ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ
TEACHING TECHNOLOGY

*Шаршенова Рысбү Айылчиевна,
Кыргыз билим берүү академиясы,
аспирант,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары,
e-mail: yryssarsenova016@gmail.com*

**КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН МАТЕРИАЛДАРЫН
КЕП МАТЕРИАЛЫ КАТАРЫ КОЛДОНУУНУН ЗАМАНБАП ЫКМАЛАРЫ**

*Шаршенова Рысбү Айылчиевна,
аспирант,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек,
e-mail: yryssarsenova016@gmail.com*

**СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МАТЕРИАЛОВ КЫРГЫЗСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ ПРИ ОБУЧЕНИИ КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ В КАЧЕСТВЕ
РЕЧЕВОГО МАТЕРИАЛА**

*Sharshenova Rysbu Aiylchievna,
graduate student,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek City,
e-mail: yryssarsenova016@gmail.com*

**MATERIALS OF KYRGYZ LITERATURE DURING TEACHING KYRGYZ
MODERN METHODS OF USING OF LANGUAGE AS SPEECH MATERIAL**

Аннотация: Бул макалада кыргыз тили сабагын бышыктоо максатында адабият сабагынын материалдарын колдонуу менен бирге, заманбап ыкмаларды пайдалануу тууралуу берилген. Текст тууралуу окумуштуулардын айткандары жана тилди окутууда көркөм тексттин ролун көрсөтөт. Ар бир көркөм текст улуттук маданияттын өзүнчө үлгүсү болуп саналары, анда улуттук инсандык өзгөчөлүктөрү жана жашоо образы, маданияттын контекстинде жактырылган же терс кубу-

луштар жана аракеттер жөнүндө маалыматтар берилген.

Аннотация: В данной статье представлены материалы урока литературы с целью закрепления урока по кыргызскому языку, а также использование современных методов. То, что говорят ученые о тексте и роли художественного текста в чтении языка, показывает, что каждый художественный текст представляет собой уникальный образец национальной культуры.

Annotation: This article presents materials from a literature lesson in order to consolidate

the Kyrgyz language lesson, as well as the use of modern methods. What scientists say about the text and the role of literary text in reading language shows that each literary text represents a unique example of national culture.

Түйүндүү сөздөр: адабиятты окутуу, фишбоун ыкмасы, көркөм текст, фразеология, мээге чабуул, баалоо, шыктандыруучу, кайталоо.

Ключевые слова: преподавание литературы, метод «рыбий скелет», художественный текст, фразеология, мозговой штурм, оценка, вдохновение, повторение.

Key words: teaching literature, fishbone method, literary text, phraseology, brainstorming, assessment, inspiration, repetition.

Киришүү. Бүгүнкү күндө адабиятты окутуу багытынын алдында да бир топ олуттуу көйгөйлөр бар. Окумуштуулардын иликтөөлөрү боюнча жана биздин баамыбызда да буларга төмөнкүлөр кирет: көркөм чыгармаларды окууга болгон студенттердин кызыгуусун жаратуу; окурмандык таасирге таянуу аркылуу студенттердин окурмандык активдүүлүгүн ойготуу, окурмандык маданиятын жана көркөм табиттери менен эстетикалык табиттерин өркүндөтүү; кандай гана заман, коомдук түзүлүштөрдө болбосун чыгарманын эч качан жоготпоочу улуттук, жалпы адамзаттык көркөм баалуулугунун маанисин сездирүү; сабактын түрдүү формаларын уюштуруу жана окутуу методдорун замандын талабына ылайык иргөө, тандоо, колдонуу; эң башкысы адамды ар тараптуу жана гармоникалуу өнүккөн адамды калыптандыруу кирет.

Изилдөөнүн максаты. Бул маселени изилдөөдө төмөндөгүдөй максаттар коюлду: адабий тексттин тилин талдоо менен грамматикалык билимди терең өздөштүрүү, студенттердин ой жүгүртүүсүн өстүрүү. Заманбап ыкмалар аркылуу сабакка болгон кызыгуусун арттыруу, келечекте өз тилин, тарыхын сүйгөн атуулдарды тарбиялоо, предметке болгон кызыгууну арттыруу.

Изилдөөнүн милдети: Ч.Айтматовдун чыгармаларына талдоо жүргүзүү менен студенттердин китеп окууга болгон кы-

зыгуусун арттыруу, анализдөөнүн негизинде талаш-тартыш жаратуу менен өз оюн туура айтууга жана образдардын мүнөзүн ачып берүүгө үйрөтүү.

Изилдөөнүн методу. Бул изилдөөнүн жүрүшүндө жалпы методдордон сырткары теориялык анализ, логикалык жана жалпылоо методдору колдонулду.

Негизги мазмуну. Адабиятты каражат катары окутуу студенттердин өз алдынчалыгын, таанып билүү жетишкендиктерин жана кызыгуусун өнүктөрүүгө оң таасирин тийгизет. Анын мазмуну, агартуучунун окутуучулук, адистик ишмердүүлүгүнө багытталган, ошондуктан алар студенттердин жөндөмдүүлүктөрүн ар тараптуу өнүктүрүүгө, ой жүгүртүү процесстерин активдештирүүсүнө көмөктөшөт, аларды ар түрдүү илимдерге тиешелүү билимдерди жалпылоого, турмуштук кырдаалдардын кеңири чөйрөсүнө карата колдонула турган билимдерге ээ болушу зарыл.

«Текст – бул формага салынган, баарлашуунун бир катышуучусуна таандык, толук жана туура түзүлгөн кеп, чыгарма», – деп аныктама берген Н.Д. Зарубина [1]. Ушундай эле көз карашты Л.М. Лосева: «Текст – мазмуну жана структуралык толуктугу менен мүнөздөлгөн жана кабарлоого автордун мамилесин билдирген жазуу түрүндөгү билдирүү» айткан [2].

Бул аныктамалардын ортосундагы бардык айырмачылыктар менен алардын бир жалпылыгы бар: изилдөөчүлөр тексттерди өндүрүү жана аларды түшүнүү баарлашуу процессинде же коммуникациянын максаттарына жетүү үчүн ишке ашат деген пикирде; текст жазуу түрүндө ишке ашат, бүтүрүлгөн чыгарма катары өзүнүн ички түзүлүшүнө жана структурасына ээ. Изилдөөчүлөр (И.Р. Гальперин, Г.А. Золотова, Г.В. Кольшанский, О.И. Москальская, Е.И. Шендельс жана башкалар) текст тилдин негизги бирдиги катары коомдо иштеген микросистема экенин айтышат [3].

Сабакты максатына жеткире өтүү үчүн мугалимдерге интерактивдүү, заманбап кызыктуу сабактардын курстары өтүлүп, усулдук колдонмолор жазылып, квалифи-

кацияны жогорулатуучу иш-чаралары тынымсыз өткөрүлүп турат. Ошого карабастан, мектептин толук курсун бүтүрүп келген окуучулардын деңгээли ойдогудай болбой, өзгөчө филологиялык эмес факультеттеринде окуган студенттердин тилге болгон мамилеси төмөнкү баскычта.

Негизинен, сабакта көркөм текстти пайдалануу жакшы натыйжа берет. Педагогика илимдеринин доктору С. Рысбаев текстти колдонууда кандай критерийлер бар экенин төмөндөгүчө жазат: «Текстти окуганга чейинки ишмердүүлүк: тексттин атын түшүнүү; тексттин атына жараша анын темасы тууралуу ой жүгүртүү; тексттин атына жана темасына жараша мазмуну тууралуу ой жүгүртүү; ушундай аталыштагы, темадагы жана мазмундагы дагы кандай чыгарма окуганы тууралуу ой жүгүртүү; тексттин автору, анын дагы да башка чыгармалары тууралуу ой жүгүртүү...» [4, с. 69].

Ар бир көркөм текст улуттук маданияттын өзүнчө үлгүсү болуп саналат, анда улуттук инсандык өзгөчөлүктөрү жана жашоо образы, маданияттын контекстинде жактырылган же терс кубулуштар жана аракеттер жөнүндө маалыматтар камтылган. Каармандардын коммуникативдик жүрүм-туруму улуттук маданияттын оң же терс компоненти болуп саналат. Мугалимдин милдети – чындыкты, окуяны жөнөкөйлөтүп, канчалык адекваттуу чечмелеп жатканын көзөмөлдөө. Өзгөчө көйгөйдү прецеденттик көрүнүштөр жаратат, мисалы: ар бир коомдун өзүнүн Танабайы, Дүйшөнү, Султанмураттары болгон.

Окумуштуу Н.В. Кулибинанын айтуусунда: бул жаатта натыйжалуу иштөө үчүн мугалим төмөнкүлөргө милдеттүү:

1. Колдонулган материалдын өзгөчөлүктөрүн билүү: чет тилдеги адабий текстти;

2. Көркөм адабиятты окуганда адамдын аң-сезиминде болуп жаткан процесстерди элестетүү;

3. Көркөм текстти пайдалануунун максатын, тексттерди тандоонун критерийлерин, ошондой эле текстке чейинки жана кийинки иштерди жүргүзүүнүн мүнөзүн, формаларын

жана ыкмаларын аныктаган тиешелүү методологияга ээ болууга үндөйт. Лингводидактикалык практика үчүн көркөм текст тексттин бардык өзгөчөлүктөрүнө толук ээ болушу маанилүү [5].

Мугалим – өз сабагынын ээси. Сабакты кандай болгондо кызыктуу, түшүнүктүү өтүү керек? деген суроо ар убакта берилет. Демек мен кайрыла турган ыкма «Фишбоун» деп аталат. Бул ыкманы башталгыч класстан баштап студенттерге чейин колдонсо болот. Кызыктуу, жагымдуу окуу шарттары түзүлгөн мезгилде окуучунун, студенттин өзүн өзү аңдоосу жана өзүн өзү сыйлоосу пайда болот.

Жогорудагы окумуштуулардын текст тууралуу айткандарынан кийин практика жүзүндө колдонууну чечтик.

«Фишбоун» ыкмасынын актуалдуулугу студенттерди топ менен иштөөгө жана эркин ой жүгүртүүгө жол ачат. Бул ыкманын негизги максаттарынын негизгиси да ушунда турат. Сабактын максаттары: маалыматты визуалдаштыруунун мисалы катары «Фишбоун диаграммасы» түшүнүгүнүн маанисин ачуу. Студенттерге фишбоун ыкмасынын актуалдуулугу – топ менен иштөөгө жана эркин ой жүгүртүүгө жол ачат.

Негизги максат: Фишбоун түзүүнүн жол-жобосун түшүнүүгө жардам берүү; предметке болгон кызыгууну калыптандыруу; эс тутумун, көңүл буруусун өстүрүү; маалыматты визуалдаштыруунун мисалы катары «Фишбоун диаграммасы» түшүнүгүнүн маанисин ачуу.

Сабакта окуучуну билим менен гана эмес, маалымат менен иштөө методдору менен да куралдандыруу керек – атап айтканда, белгилүү бир маселелерди коюу жана чече билүү. Муну жасоонун эң жакшы жолдорунун бири – бул суроо-жооп техникасын колдонуу менен маалыматты визуалдык мааниде берүү.

«Балык сөөгү» («балык сөөгү», «балык скелети») – жапон окумуштуусу Каору Исикаванын ыкмасынын жөнөкөйлөштүрүлүп аталышы. Маалыматты берүүнүн бул графикалык техникасы кандайдыр бир кубулушту анализдөөнүн жүрүшүн образдуу

түрдө көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Маалымат берүүнүн бул графикалык ыкмасы көйгөйдү бөлүп көрсөтүү, анын себептерин жана далилдөөчү фактыларды тактоо жана маселе боюнча корутунду түзүү аркылуу кубулуштун анализинин жүрүшүн образдуу түрдө көрсөтүүгө мүмкүндүк берет.

«Фишбоун» ыкмасында студенттерге суроо же тапшырма берилет 10-15 мүнөт ойлонууп «балык скелети» түзүлөт, андан соң ар бир иштин жыйынтыгы талкууланат.

«Балык скелетин» түзүү процессинде студенттер:

- Топ менен же жупта иштөөгө үйрөнүү;
- Өз ара байланыштарды визуалдаштыруу;
- Ар түрдүү факторлорду маанилүүлүгүнө жараша бөлүштүрүү;
- Критикалык ой жүгүртүү жөндөмүн өнүктүрүү;
- Чындыктын кубулуштарына баа берүү сыяктуу натыйжаларга жетишишет.

Тема: Фраzeологизмдерди бышыктоо. (Кыргыз тилин адабият менен интеграциялап окутуу Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повестинин негизинде).

Сабактын темасы: Фраzeологизмдерди бышыктоо.

Сабактын тиби: Алган билимди бышыктоо.

Колдонулуучу методдор жана ыкмалар: Акылга чабуул ыкмасы¹, көрсөтмөлүүлүк, визуалдык контент ыкмасы², «Фишбоун» стратегиясы³.

¹ Акылга чабуул – бул берилген тема боюнча идеяларды түзүү үчүн мыкты окутуу стратегиясы. Акылга чабуул ой жүгүртүү жөндөмүн өрчүтүүгө жардам берет. Окуучуларга концепцияга байланыштуу бардык нерселер жөнүндө ойлонуу сунуш кылынганда, алардан ой жүгүртүү жөндөмүн өркүндөтүү сунушталат. Көбүнчө, өзгөчө билимге муктаж бала билбейт деп айтышат. Бирок, акылга чабуул ыкмасы менен, бала темага байланыштуу оюна келген нерсени айтат. Акылга чабуул өзгөчө муктаждыгы бар студенттер үчүн ийгиликке өбөлгө түзөт, анткени туура жооп жок.

² Студенттерди группаларга бөлүп жана визуалдык материалдар аркылуу (сүрөттөр, видеолор) кандай үйрөнүү керектигин жакшы биле алат. Бул сабак аягында окуучу топ

Колдонулуучу каражаттар: флипчарт, маркер, стикер, каармандардын сүрөтү; сүрөттөр.

• **Эскертүү:** *Сабак бышыктоо иретинде өткөрүлөт. Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повестин окуп чыккандан кийин, кыргыз тили боюнча фразеологизмдер темасын бышыктоо.*

Сабактын максаттары:

Билим берүүчүлүк (Когнитивдик): Фразеологизмдердин кепте колдонулушун, алардын келип чыгышын, чыгарманын негизинде эске тутуу.

Тарбия берүүчүлүк (Баалуулук): Жаратылышты сактоого жана жаныбарлар дүйнөсүн коргоого үйрөнүшөт. Бири-бирин сыйлоого, улууларды урматтоого, бири - бири менен баарлашып кызматташууга тарбиялоо.

Сабактын билим берүүчүлүк максаты: Фразеологизмдерди көркөм сөз каражаты катары колдоно билүү, чыгармадагы образдарга мүнөздөмө берүүгө үйрөнүү.

Өнүктүрүүчүлүк максаты: алган билимдерин турмушта пайдалана билүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болушат, сөз байлыгын өнүктүрүшөт.

Сабактын жүрүшү:

1-этап. Уюштуруу (3-5 мүн.) Саламатсыздарбы! (Аудиторияда жагымдуу жагдай түзүү. Студенттердин көңүлүн сабакка буруу үчүн мотивдештирүү)

Мугалим: Бүгүнкү сабагыбызды жемиштүү болсун үчүн ар бирибиз активдүү катышуубуз зарыл. Өз оюңарды айтуудан тартынбагыла, ар кимибиздин оюбуздун өз орду бар, ошондуктан бүгүнкү Фишбоун стратегиясында кимде-ким көп фразеологизмдерди колдонсо, жакшы баллга ээ

ичинде иштөө, оюн эркин айтуу, башкалардын пикирин уга билүү сыяктуу көптөгөн жөндөмдөргө ээ болуп чыгат.

³ Топтордо колдонула турган окутуу ыкмаларынын бири – бул Fishbone техникасы. Ал англис тилинен сөзмө-сөз которгондо “Fishbone” же “Балыктын сөөгү” деп которулуп, окуучулардын критикалык ой жүгүртүүсүн визуалдык жана мазмундуу түрдө өнүктүрүүгө багытталган.

боло алат. Ошондой эле улуу сөздү талкуулаганга активдүү катышкандар да эске алынат. Мен ишенем, ар бириңер татыктуусунар.

2-этап. Үй тапшырманы текшерүү (5 мүн.). Шыктандыруучу суроолор менен алган билимдерин эске түшүрүү:

Мугалим: Кана эмесе, өтүлгөн тема боюнча фразеологизмдерди эске түшүрөбүз.

1. Көзүнүн агы менен тең айлануу деген фразеологизмдин синонимин, антонимин айтабыз – (эркелетүү-синоними, жер жеберине жетүү-антоними).

2. Төбөсү көккө жетүү-сүйүнүү, жылдызы түшүү- антоними.

3. Ити май жебеген – чириген бай-синоними, итке минген – антоними ж.б.у.с

(Окутуучу студенттер менен өтүлгөн теманы кайталоо жүргүзүшөт)

(Акылга чабуул)

Мугалим: Анда балдар, биз бүгүнкү сөзүбүздү талкуулап алсак.

Улуу сөз: Сөз – айтылганга чейин сенин кулуң, айтылгандан кийин сен сөздүн кулусуң.

Мугалим: Кана студенттер, Бул макалды ким кандай чечмелеп берет? (Каалаган студенттер өз ойлорун ортого салышат, мугалим толуктап берет. Бул жерде студенттер өз ойлорун турмуштан мисал келтирип айта алышат, талаш-тартыш болушу да мүмкүн. Сабакта жооп бербеген студенттер да ойлорун ортого салышат. Улам көнүккөн сайын суроолорду татаалдаштырып койсо болот. Мисалы, макалды чечмелөөдө, ушуга үндөш макалдарды тапкыла же фразеологизмдерди кошуп сүйлөгүлө ж.б.). Үндөш макал айта аласыңарбы?

Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө, айтылган – сөз, атылган – ок ж.б. Бул макалды силер кайсы учурда колдоно аласыңар? (*Студенттер өз ойлору менен бөлүшөт.*)

Мугалим: Эмесе, фразеологизмге көңүл бурабыз.

Фразеологизм: Оозун куу чөп менен аарчуу (*фразеологизм боюнча да студенттер*

тер түшүнүгүн айтышат, оозеки сүйлөм түзүшөт, мисалдар менен толукташат).

3-этап. Билүү жана түшүнүү этабы. (20 мүн.)

Мугалим: Өтмө мааниде колдонулуп, эмоциялуу-экспрессивдүүлүгү, образдуулугу: Фразеологизмдер жөнөкөй сөздөн затты же анын белгилерин атоодо, кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалы ж.б.у.с. түшүнүктөрдү билдирүүдө айтылуучу ойду элестүү туюндуруусу менен айырмаланат. Маселен, эч кимге кара санабаган, жамандык ишке барбаган, бирөөнүн бир нерсесине көз артпаган, жоош, момун адамдардын асыл сапаттарын; адилеттикти, бардыгына тең караган калыстыкты таамай жана таасирлүү туйундуруш үчүн кой оозунан чөп албаган, кара кылды как жарган сыяктуу мисалдарды келтирсек болот.

Мурунку сабакта өтүлгөн теманы эске түшүрөбүз.

Кана ким айтат? Фразеологизмдердин негизги жана кошумча белгилери кайсылар? (*Суроого жооп алгандан кийин бышыктоо сабагы баиталат*)

Мугалим: Фразеологизмдерди эске түшүргөн соң, сабакты бышыктоо үчүн Фишбоун стратегиясын колдонобуз. Фишбонун стратегиясы тууралуу биз таанышбыз андыктан, мурунку өтүлгөн Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повестинин негизинде фразеологизмдерди бышыктайбыз. Демек, Фишбоундун негизинде каармандарга мүнөздөмө беребиз. Кана эмесе, 2 топко бөлүнүп, Балыктын сөөгүн тартып (бир студент дептерге тартат), кабыргаларына фразеологизмдерди жазабыз. Модераторлорду шайлап алабыз. Алардын милдети студенттердин түзгөн стратегиясын карап, 3-4кө чейин студенттерге бөлүштүрүп берет. Алар ошол балыктын сөөгүнө жазылган сөздү чечмелеп берет. 1-топ Орозкулдун кулк-мүнөзүн, 2-топ Момун чалдын кулк-мүнөзүн түшүрөбүз.

10 мүнөт убакыт берилет. Демек, балыктын башына каармандардын аттары жазылат, ал эми кабыргаларына фразеологизмдер жазылат. (*5-8ге чейин убакыт берилет. Команда кеңешип жазышат, модератор баары жазылып бүткөн соң, ким*

кайсы кабырга тууралуу айтат бөлүштүрүп берет)

Каармандардын сүрөттөрү доскага илинет.

Чыгармадан кыскача текст окуйбуз.

«Нургазы Момун таятасынын колунда кандай жүрүп, турганын да айтып бермек. Момун элпек десе эле таятасы жаман киши экен ден ойлобосун атасы. Андай таята дүйнөдө жок, төгөрөктүн төрт бурчун кыдырса да табылбайт. Таятасы эң сонун, бирок болгондо эле эч куулук-шумдугу жок, ошол үчүн элдин баары шакабалай берет. Орозкул аба болсо, өзү күйөө бала экенине карабай, картаң кайнатасын жекирип, тил тийгизет. Кээде элдин көзүнчө да жекирип калат. Таятасы болсо, кагып-сөгүп коюунун

ордуна, бат эле кечирип коёт, атүгүл токойдогу, үйдөгү Орозкулдун жумуштарын бүт өзү иштейт. Иштейт эле дейсиңби! Орозкул аба мас болуп бир жактан келгенде канталаган уятсыз көзүнө жаба түкүрбөйт да, кайра жүгүрүп барып, атын алып, жөлөптөп түшүрүп, үйүнө киргизет, керебетке жаткызып, үшүп калбасын деп аяк-башын кымтылап тонун жабат, анан атын жайдактап, кашып-тазалап, жемге коёт. Ушунун баары Бекей тааженин төрөбөгөндүгүнөн. Эмне үчүн антет, ата? Кааласаң төрө, каалабасаң жөн кой деген болбойбу? Орозкул аба Бексей таажени сабаганда таятаны карап туруп, бооруң ооруйт. Бекейден көрө мени урсачы деп сыздайт» [6].

(Албетте, балыктын кабыргаларынын саны канчалык көп болсо, ошончолук каармандын мүнөзү так ачылат. Ошондуктан, эки команда тең терең ойлонуусу зарыл. Эки командадан бирден чыгып фишибоун тууралуу өз ойлорун айтышат. Каршы команда кызыккан суроолорду бере

алат. Жыйынтыгында каармандын образынын көркөм сүрөттөлүшү фразеологизмдердин жардамы менен ачылат. Кайсы команда фразеологизмдерди көп жазды, ошол командага көбүрөөк балл берилет).

Мугалим: Азаматсыңар! Баарыңыздардын түзгөн фишбоун схемаңыздар мактоого татыктуу! (Кол чабылат)

4-этап. Үй тапшырмасы (1 мүн.).

Төмөнкү темага презентация даярдап келүү:

Фразеологизмдердин макал-лакаптар менен окшоштуктары жана айырмачылыктары.

5-этап. Баалоо. Жыйынтыктоо (Рефлексия) 5 мүн.

Биздин бүгүнкү сабагыбыз көңүлдүү өттү. Көп нерсени биле алдык. Өзүбүздү баалоону да үйрөндүк. Сабагыбыз ушуну менен аягына чыкты, баарыңарга ырахмат!

Саламатта баргыла!

Корутунду. Негизинен грамматикалык тема мисалдар менен, чыгармадан үзүндүлөр аркылуу өздөштүрүлдү. Заманбап ыкмалар колдонулуп, студенттердин кызыгуусун арттырганга жетишти. Ушул типтеги сабактар студенттердин кыргыз тилин баарлашуу каражаты катары колдонууга, дүйнөнү жана андагы өзүн өзү таанып-билүүгө, маданият менен таанышууга,

аларда компетенттүү, жигердүү жана чыгармачылык жөндөмүн өнүктүрүүгө мүмкүндүк бере алары байкалды.

Адабияттар:

1. Зарубина Н.Д. Лингвистический и методический аспекты / – М.: Рус. яз., 1981. – 113 с.
2. Лосева Л.М. Как строится текст: пособие для учителей. – Москва: Просвещение, 1980. – 94 с.
3. Новикова Л.А. Лингвистическое толкование художественного текста. – М., 1979. – 11 с.
4. Рысбаев С.К., Абдухамидова Б.А. Көркөм текст менен иштөөнүн жолдору. Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2016. – № 4 (40). – С. 66-71.
5. Кулибина Н.В. Художественный текст в лингводидактическом осмыслении. – М., 2001. – 48 с.
6. Айтматов Ч. Чыгармаларынын толук жыйнагы. – Бишкек: Улуу тоолор, 2018. – 220-б.

Рецензиялаган:

Муратов А.Ж.,

педагогика илимдеринин доктору, профессор

ТАРБИЯ ЖАНА ТААЛИМ

ВОСПИТАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ

EDUCATION AND TRAINING

*Бейшенбаева Бусара Тураровна,
Кыргыз билим берүү академиясы,
ага илимий кызматкери,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

**ЖАШ МУУНДУ ЖАРАТЫЛЫШТЫ СҮЙҮҮГӨ ТАРБИЯЛООНУН
ЭЛДИК ЭПОСТОРДО ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

*Бейшенбаева Бусара Тураровна,
старший научный сотрудник,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

**РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ВОСПИТАНИЯ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ
ЛЮБВИ К ПРИРОДЕ В НАРОДНОМ ЭПОСЕ**

*Beishenbaeva Busara Turarovna,
Senior Researcher,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

**REPRESENTATION OF EDUCATION OF THE YOUNG
GENERATION FOR LOVE OF NATURE IN THE FOLK EPOS**

Аннотация: Жаш муунду жаратылышты сүйүүгө тарбиялоодо элдик эпостордогу, дастандардагы, жомоктордогу каармандар, акын-жазуучулардын чыгармалары аркылуу жаратылыш менен аяр мамиледе болуу жөнүндө сөз болот. Макалада жаратылышты сүйүүгө, коргоого аны көздүн карегиндей сактоого жаш муундарга үйрөтүү зарылчылыгына басым коюлат.

Ааламдашуу мезгилинде адам баласынын ден соолугу өмүрүнүн узактыгы негизги нерсе деген ой чагылдырылды. Жаш муундарды айлана-чөйрөнү көрктөндүрүүгө, таза күтүүгө, жаратылышты сүйүүгө жаратылышка залал келтирбөөгө чакырып жазылды.

Аннотация: Воспитывая у молодого поколения любовь к природе, о нежном отношении к ней через героев народных эпосов, саг, сказок, произведений поэтов и писателей. В статье подчеркивается необходимость учить молодое поколение любить и беречь природу, беречь ее как зеницу ока.

В период глобализации нашла свое отражение идея о том, что здоровье человека и продолжительность жизни – это главное. Оно было написано с призывом к молодому поколению украшать окружающую среду, сохранять ее чистой, любить природу и не причинять ей вреда.

Annotation: *Raising a love for nature in the younger generation, we are talking about a tender attitude towards it through the heroes of folk epics, sagas, fairy tales, works of poets and writers. The article emphasizes the need to teach the younger generation to love and take care of nature and to cherish it.*

During the period of globalization, the idea that human health and life expectancy are the main things. The article appeals to the younger generation to beautify the environment, keep it clean, love nature and not harm it.

Түйүндүү сөздөр: жаратылыш, коом, адам, бала, сүйүү, аяр мамиле, сактоо, коргоо, үйрөтүү, элдик эпостор ж.б.

Ключевые слова: природа, общество, человек, ребенок, любовь, нежность, сохранение, защита, обучение, народные эпосы и т.д.

Key words: nature, society, man, child, love, tenderness, preservation, protection, teaching, folk epos etc.

Киришүү. Мамлекет тарабынан жаратылышты, жан-жаныбарларды, канаттуу куштарды коргоо, айлана-чөйрөнү таза сактоо, көрктөндүрүү, абаны, сууну булгабоо, көзөмөлгө алынууда, жаш муунду жаратылышты сүйүүгө, аяр мамиле кылууга көнүктүрүү. Элдик эпостордун, жомоктордун, дастандардын, акын-жазуучулардын чыгармаларынын негизинде каармандар аркылуу сабак алууга үйрөтүү. Жаш муунду жаратылышты көздүн карегиндей сактоого, көрктөндүрүүгө, сүйүүгө мамлекеттин (же коомдун) өнүгүүсүнө салымын кошууга милдеттендирүү болуп эсептелинет. Үй-бүлөдө ата-эненин милдети – баланы тарбиялоодо жаратылышты сүйүүгө, аяр мамиле жасоого үйрөтүү.

Изилдөөнүн максаты. Макаланын максаты жаш муунду жаратылыш менен гармонияда жашоого үйрөтүү. Жаш муунду жаратылышты сүйүүгө тарбиялоодо элдик эпосторду колдонуунун мүмкүнчүлүктөрүн ачыктоо.

Негизги мазмуну. Адам баласы жаралгандан баштап жаратылыш менен тыгыз байланышта болгон. Кыргыз эли көчмөн

калк болгондуктан, малга ыңайлуу жерде жайлоолордо, тоонун этегиндеги жерлерде жай айларында жашап келишкен. Себеби жайында көк майсаң чөп малга оттуу, мал бат эттенген, жай салкын болот деп. Жер которуп көчүп турушкан. Көчкөндө жашаган жерлерин тазалап кетишкен.

Кыргыз калкынын жылкы менен каныжаны бирге. Ата-бабабыз илгертеден эле жылкы баласын аздектеп ыйык туткан. «Ат адамдын канаты» деген макал кыргыз элинде бекеринен айтылбаса керек. «Көк булуттун асты менен көк чөптүн үстү менен» туягы жерге тийбей сызган күлүк аттар болгон. Элдик эпостордо баатырлардын аттары күлүк, сезгич болгон. Баатырдын минген аты душмандан сактап калган. Элибизде «Жаман ат жоого алдырат» деген макал бекеринен айтылбаса керек.

«Манас» эпосунда кырк жигиттин аттары: ар биринин аты бар. Манас баатырдын аты Аккула. «Ал өзүнүн «Туягында агы бар, кулагында шамы бар, куюндан бүткөн жаныбар» – Аккула тулпарын адам сыяктуу эле көрүп, ага агыл-төгүл мамиле жасайт. Тулпары менен жаны бирге.

Аккула Манастын айкөл мамилесин туюп, эргип, басканына мал жетпей, желгенине жел жетпей» учкан куш менен тең жарышып, чуркап турат. Чоң казатта капысынан окко учканда, Манастын башына чындап карантүн түшөт. «Арманга ичи жык толуп, арстаның бармакты жара чайнады. Баатыр көз жашын көлдөтүп, Аккуланы мойнунан кучактап, «курдашым кулам» деп бир тууганынан айрылгандай өксөйт. Манас чоң казаттан Таласка кайтып келип, Алмамбеттин жубайы Аруукеге баатырлардын өлүмүн угузуп жатып, «Аккуланы окко учурдум, аяш!» – деп тулпарын биринчи оозанат» [1]. Мына биз мындан Манастын Аккулага болгон мамилесинен ак калпак Кыргыз элинин тулпарга аяр мамилеси, таптап багышы, табият менен таттуу мамиледе болуусу бизге үлгү-сабак.

«Семетей» эпосунда Букарга качып бараткан кезде жол азабын тарткан Каныкей менен карыган Чыйырды эне бир түп Байтеректин түбүнө токтошот. «Ошо турган

Байтерек, бутагында куштары, жаныбар булкунуп турат учканы, Тегерегинде куштары, Телпинип гана турат учканы».

Байтерекке Каныкей төмөнкүчө жалынат: «Биз өңдөнгөн бакырга, ата болчу Байтерек, кайран жандан түнүлдүк, алдыңызга жүгүндүк. Өчтүм, отум тамызчы, Байтерек ата өлдүм жанды тиргизчи!?. Үзүлүп кеттим улачы, жансыз да болсоң Байтерек менин абалымды сурачы?».

Аңгыча Байтеректен күнгүрөнүп үн чыгат. Бир бутактын түбүнөн булактап сүт чыгат. «Бир булактын четинен ошондо, булактай агып сүт кетти, ачка болгон карыштар, жан аякты сунушуп, жайнап чыккан ашпак сүт, тосуп ичип тунушуп, баягы сүттү ичкенде, ооруган жерлер басылып. Баягы Каныкей менен Чыйырды, Умачтай көзү ачылып». Чыйырды менен Каныкей уктап кетишет. Аңгыча бир бугу пайда болот. «Ошондо он эки айры ак бугу, чуркап жетип келди эле. Бешиктеги беренин-Семетейди көрдү эле. Үч айланып балага эне болуп калды эле, кыңкыйып жетим жатты эле, эмчегин берип ал бугу, мойнун гана бөлөк буруптур, бул баланы өзүнө, эмчегин гана берип туруптур, ошо кезде ак марал ийип эле турат көрдүңбү?» [2]. Муну менен биз, адам баласы табиятка түшүнүп, боорукер, аяр мамиле жасап, таза ниетте болуп, тунук ойдо болсок, табият адамдын таза дилин, жакшылыгын сезип, туюп, ага ийип, мээримин төгүүгө жөндөмдүү. Жер эненин пейили кенен чалкып жатат. Адам баласы жер эненин перзенти. Жакшылыкка жакшылык дегендей, чын дилибизден, этият, талкалап бүлүндүрбөй, камкордук менен табиятка астейдил мамиле жасашыбыз керек. Бул дүйнө адамдарынын ар биринин милдети.

Элдик эпостордо, уламыштарда жомоктордо адамзатты жаратылыш менен жакшы мамиледе болууга чакырып келген. «Эр Төштүк» эпосун алып көрөлү. Эр Төштүк баатырдын терең ордун түбүндө кор болуп, бакырып жаткан аюуга, таманына чөңөр кирип боздоп жаткан жолборско, уюгу өрттөнүп жаткан кумурскага жардам бергенин көрүп боорукерлигин, айкөлдүгүн,

адамгерчилигин көрүп, адамзаттын эң жакшы сапаттары, эң негизгиси жөнөкөйлүк коштоп жүргөнүн көрөбүз. Төштүктүн мамилесине ыраазы болушуп «Өчкөн бир отум тамыздың, Төштүк, өлгөн жаным тиргиздин, Төштүк!» деп алкап, башыңа иш түшсө жардам берем деп, кумурска бир бутун жулуп берет. Демек, элибизде «Сыйга сый, сыр аякка бал» деген макал бекеринен айтылбаса керек. Жаратылыш да камкор мамилени сүйөт.

Чөптөр талаада өсүп турат. Толукшуган май айы. Жамгыр, түн жылуу, чабыттай күн ачылып, талааны көркүнө чыгарат, чөп тизеден аралап баса албайсың, чөптү да аяп кетесиң, тебелеп баскың келбей. Жай мезгили какшыган талаа, мээ кайнаткан ысык кунарсыз, чаң чыккан сары талаа жаратылыштын мыйзамы деп ойлойсуң. Ошон үчүн адамдардын көбү май айын жакшы көрүшөт.

«Албетте, Төштүк баатырдын айбанаттар менен сүйлөшкөнү же болбосо айбанаттардын Төштүккө сүйлөгөнү – бул метафора деңизчи. Бирок бул көркөм метафоранын маңызы өзгөчө. «Төштүк эпосу бул метафора аркылуу адам менен айбанаттын ортосу «Кошой дубалы» менен бөлүнүп турбагандыгы айбанаттын да кишиникиндей өзүнүн «жан дүйнөсү» бар экендиги, анын да киши менен тил табышууга, сыйлашууга жөндөмдүү экендиги, табиятка жасалган мээримдүү мамиле түбү адам баласына кайрадан жакшылык болуп кайтып келээри жөнүндө гуманисттик ой уютмасын насааттап турбайбы» [2].

«Эр Төштүк» эпосунда мифология көп болсо да, экология кризиске учурап турган убакта адамзатка пайдалуу, керектүү, эң актуалдуу гуманисттик идеяларды тартуулап турган улуу эпос. Илгерки катаал заманда эл мергенчилик менен оокат кылышкан «Кожожаш» эпосунда бир эле мергенчи бүтүндөй айылды багып, кыштан алып чыккан. Ошентсе да элдин сезиминде жаратылышка зыян, кыянаттык келтирбеш керек деген ой жашап келген. Акыры адам баласынын керт башына оор мүшкүл иш алып келиши мүмкүн деп жыйынтык

чыгарышкан. Жан жаныбарга зыян келтирсе, тоо-кийиктеринин пири колдоочусу кайберен анын каргышына калышы мүмкүн деп элибизде айтылып калган. Ошондуктан Кожожаш кайберен Сур эчкинин каргышына калып асканын башында калат. Ал эми элдик дастан «Карагул ботомдо» мергенчи баласын кокусунан жолу болбой келе жатып карагандын түбүнөн чаарчык жатат деп, эликтин баласынын терисинен жасалган тон кийген уулун атып алат. Мергенчи жаратылышка зыян келтиргенинен, каргышка калды деп жыйынтыкташкан.

Заман өзгөрүп, коом алдыга жылып, жаратылышты, жан-жаныбарды колдоого алып, тоого барып мергенчилик кылгандарга мыйзамдын чегинде айып пул салынып жатат. Кыргызстанда канчалаган коруктар, токойлор бар. Тоодо канча тоо-кийиктерди; аюу, ак илбирс, аркар, бугу, марал, канаттуу куштар бар экени эсепке алынган, кызыл китепке киргизилген. Ошону менен гүлдөрдү үзгөнгө да тыюу салынууда. Баткендеги Айгүл гүлү көздүн жоосун алат. Жылдан жылга азайып бараткандыктан, кайтарууга алынды. Туристтер Айгүл гүлүн көрүш үчүн май айында агылып барышат. Бул дагы жаратылыштын берген кооздугу жана белеги. Май айында тоого барсаң тоонун бетинде мандалак, тоо гүлү, сары гүл жайнап, көздүн жоосун алат. Май айынын ажайып кооздугун айтпа. Ар түркүн чөптөр жайкалып жыты аңкып турат. Кыргызстанда 400гө жакын дары чөптөр бар деп айтышат. Демек, адам баласын айлана-чөйрөбүз, жаратылышыбыз коргойт жана сактайт. Ошондуктан биз жаратылышыбызга астейдил мамиле кылуу ар бирибиздин милдетибиз. Канаттуу куштарды дагы «санитар» деп айтышат. Айлана-чөйрөнү өлүп жаткан жаныбардын этин жеп тазалап турушат. Канаттуу куштарды рогатка менен атып өлтүрүүгө, уясынан жумурткасын алып жарып сындырууга балдарга дайыма айтып тыюу салышыбыз керек. Жаратылыш өзү адам баласынын жашоосу менен тыгыз байланышкан. «Көптөгөн фольклордук чыгармалар, жаратылыштын, тоолордун, талаалардын кооздугу, жаратылыш объекттерин

рухий-дүйнөгө байланыштыруу менен аларды сыйлоо жөнүндөгү аңгемелер бул баалуулукту тастыктайт» [3, с. 52].

Эл оозунда айтылып калган жаратылышты, жан-жаныбарды жанындай көргөн акылман Асан кайгы жашап өткөн. Куржунду ийине артып алып жер кесип кыдырып, жараланган канаттуу куш, жерде сойлогон жылан, көзүнө көрүнгөн жандыктарды куржунуна салып, айыктырып өмүр көчүн улантууга көмөктөшкөн. «Куйругу жок, жалы жок, кулан байкуш кантти экен, же басарга буту жок, жылан байкуш кантти экен? Таразасын көтөрүп, тарбаңдаган шор тумшук, ташбакка кантти экен? Боору жерге жабышкан, баса албаган балчактап, бака байкуш кантти экен? Кирер эшиги жок, корголор тешиги жок, коңуз байкуш кантти экен?» деп, ар дайым жан-жаныбарлардын тагдырын ойлоп, кайгы жеген.

Асан-кайгынын адеп ахлагы-бул кыргыз калкынын айкөл адамгерчилигин, мээримдүү жан дүйнөсүн, жаратылышка түшүнүүнүн жана урматтоонун, табият менен жуурулушкан улуу акылмандыктын жана руханий сергектиктин символу? [4].

Андан кийин жазгыч акын Молдо Кылыч элдик жомоктун негизинде «Буудайык» деген поэмасын жазган. Баш каарман куштун тилин билген, саятчы Каратөлөк эч кимге кишиге карматпас, асманда эркин учкан, багынбас баатыр куш төрөсү Буудайыкты кармап, ханга тартуулап, тогуздап мал, сандык толтура алтын алууну көздөйт. Ханга Буудайыкты кармап тартуу кылат, оюу ишке ашып, байып жатып калат. Хан мергенчиликке чыгат Буудайык эч нерсе албай коёт. Буудайык үндөккө келбейт. Эл ичинде карыган кемпир бар экен. Буудайыкты ким кармаса, ошол адамдын төш этин ойгузуп, боор этине тойгузуп, канын көзүнө куйса, тапка келет деп кемпир айтат. Ошондо хан жигиттерин жиберип, Каратөлөктү зордоп өлтүрүп, кемпир айткандай жасайт. Буудайык тапка келип, көзүнө көрүнгөндү алат. Аягында алтын боосун тытып, асманга учуп, көздөн кайым болот.

«Буудайык» поэмасында жаратылышка зомбулук, үстөмдүк, карасанатайлык кылуу,

ачкөздүктүн кесепети чектен чыгып, жаратылышка кыямат мамиле жасоо менен Каратөлөк өзү кармаган куш төрөсү буудайыкка жем болуусу менен аяктайт. Муну менен кийинки муундарды жаратылышка жакшы мамиле жасоого чакырат. Адамзаттын жашоосу жаратылышка байланыштуу, өмүр көчү уланат. Залим хан бийликти, байлыкты жогору коёт. Хандын залымдиги, калыс бийлик жүргүзбөй, байлыкка кызыккандыгы жөнөкөй адамдын жашоосу, ал үчүн эч нерсеге татыбайт.

Жаратылыштын байлыктары көп. Анын ичинен эң негизгиси аба жана суу. Аба жана суу таза болушу керек. Адам баласы үчүн дем алганыбыз таза, ичкен суу таза болушу маанилүү. Ошондуктан жаратылышты көрктөндүрүшүбүз керек. Айлана-чөйрөң бак дарактуу жашыл болсо, аба тазаланып, жалбырактар кычкыл тек бөлүп чыгарат. Биздин ата-бабабыз тоого жакын жашашкан. Малга да ыңгайлуу деп эсептешкен. Ансыз жашоосун элестете алышкан эмес. Кыргызстандын элинин 60 пайызы айыл жеринде отурукташкан. Тоонун этегинде жайгашкан айылдарда аба, суу таза, жайында салкын, кышында жылуу, чымын-чиркей жокко эсе. Жайында тоого барып эс алып келсең, кадимкидей сергип келесиң. Таза булагы, таштан-ташка урулуп, мөңгүдөн, көбүктөнүп агып келген көк кашка суу, буркан-шаркан түшүп агып жатат. Элибизде «Эл башы болгончо, суу башы бол»-деген накыл сөз бекеринен айтылбаса керек.

Кыргыз элинин улуу акыны Жеңижок (Өтө Көкө уулу) «Аккан суу»

Ай аккан суу, аккан суу,
Ай ааламды баккан суу.
Жети кабат жер астын,
Жарып чыккан аккан суу.
Сыр дайрадан кең туруп,

Сыр аякка баткан суу, – деп суу жөнүндө терең философиялык ойду берген. Адам баласы, жан-жаныбар, айдоо жерлери, бакшак, жер-жемиш жаратылыштын баары суусуз жашоо жок, көрктөнбөйт. Түшүм мол болбойт, ошондуктан «Суу-өмүрдүн булагы» деп элибизде бекеринен айтылбайт. Адам баласы арыкта агып жаткан суу деп анчалык

маани бербейбиз, этибарга албайбыз. Жеңижок эң сонун даанышмандык менен суунун маанисин ачып берген. Аталган казалында Жеңижок аккан сууга философиялык өнүттөн мамиле кылып, ага жер үстүндөгү жашоо тириликтин негизи булагы катары караган [5]. Жакшыга да, жаманга да бирдей, эч кимди, эч нерсени жиктеп бөлбөй, дүйнөдөгү бардык жандарга, заттарга тегиз өзүн курман чалып, «Желип өткөн жерине жемиши чыгып», өзөккө кирип кан болуп жүгүрүп, жашоо отун тутантып, бирде өзөндө мелмилдеп, бирде капчыгай ичинде күрпүлдөп, бирде талаага таалай болуп төгүлүп агып жаткан мөлтүр кашка сууну Жеңижок өзүнүн акындык жүрөгүнөн чыккан не бир укмуш керемет сөздөрдү арнап сүрөттөгөн. Акындын суу жөнүндө ырын окуганда суунун таза, адам баласы, жашоо тириликте, өмүр көчүндө эң кымбат экенин сезип, өзүң да суудай таза болгун келет. «Аккан суу» ыры сууга арналып ырдалган жер үстүндөгү улуу гимн. Суу – Жеңижок үчүн тазалыктын идеалы. Адам тоо булагындай тазармайынча, коом тазарбайт. Адамдын суудан үйрөнө турган өрнөгү – тазалык жана марттык. Акын акырында «Адамзат пендеси, аккан сууну булгаба, суу кордогон кор болор» – деп адамзатка эскерткич катары чакырык жасаган. Азыркы глобалдуу мезгилде кең байлыктар казылып, мөңгүлөр талкаланып, суу, аба булганып жаткан убак. Бул адамзаттын өмүрүнө таасирин тийгизип келүүдө. Ата-бабаларыбыз тоону талкалабай эле мал багып, эгин айдап өмүр кечирип келген. Оорудан алыс, ден соолуктары мыкты болгон.

Дүйнө жүзүнө белгилүү, Кыргыз эл жазуучусу Ч. Айтматов чыгармаларынын көбүндө жаратылыш темасына кайрылган. «Ак кеме» повестинде таятасынын «Бугу эне» жомогун небересине айтып берет. Бала балалык кыялы менен бугуну ыйык тутат. Чоң адамдардын жаратылышка жездесинин аёсуз мамилесин көрүп, бала ооруп калат. Бугуну союп, этин бышырып, коногун күтөт. Мүйүзүн таятасы балта менен талкалап жатканын көрүп, ички дүйнөсү таза бала бул мамилеге келише албайт. Анысы аз келген-

сип, бир бөтөлкө арака бир карагайды сатышы, жаратылышты бүлдүрүп жатканы, акыл эстүү адамдардын көр тиричиликтин, кекиртектин айынан ушундай кадамга барышын Ч.Айтматов ачык-айкын сүрөттөгөн. Жазуучу бизди, адамзатты жаратылышты сактоого, камкор мамиле жасоого чакырат [6].

«Кыямат» романында Казакстандын Моюнкум талаасында эттин планын толтуруш үчүн бөкөндөрдү атуу, бул жаратылышка бүлүк салуу. Болгондо да вертолет менен кууп атуу, өзүнчө эле үрөйдү учурган коркунучтуу окуя. Ошол дүрбөлөң окуядан жер которуп качып келген Ташчайнар менен Акбара бөлтүрүктөрүнөн ажырады. Бул мамилеге жырткыч да болсо, карышкыр Акбара келише алган жок. Ал да эне, балдарын багып, камкордук көрүп, чоңойтот. Бөлтүрүктөрүнүн адам баласы тарабынан уурдалып кетишине чыдай албай, адам баласынын сүйгөн, бапестеп баккан баласын уурдап качат. Аягы трагедия менен аяктайт [7]. Муну менен Ч. Айтматов адам баласын табият менен таттуу мамиледе болууга чакырат. Жаратылыш, бизди курчап турган айлана – чөйрө адам баласына гана керек. Биз аны талкалап бүлдүрүүгө эч акыбыз жок.

Жаратылыш жөнүндө эссенин болжолдуу долбоорун сунуш кылабыз.

«Жаратылыш жан досум».

Мен дүйнө жүзүн кыдырып көрбөсөм да, өз жеримди Кыргызстанды сүйөм. Кыргыз жериндей жер жок деп ойлойм. Жылдын төрт мезгили бар. Жаз, жай, күз, кыш. Ар бир мезгилдин өзүнүн кооздугу бар. Айланабызды карап көрөлүчү. Айылыбыз тоонун этегинен орун алган. Эртели кеч тоодон айдарым шамал жүрүп турат. Анан да ден соолука пайдасы бер деп ойлойм. Эки айылдын ортосунда тоодон буркан-шаркан түшүп, таштан-ташка урулуп, көбүктөнгөн суу агып жатат. Бул өзүнчө эле керемет кооздук.

Биз адамдар жаратылышты көздүн карегиндей сакташыбыз керек. Биз аба менен дем алабыз, тоодон, мөңгүдөн, булактан кошулуп агып келген көк кашка сууну ичип, жашообузду, өмүрүбүздү улантабыз.

Келгиле достор, айлана-тегеребизге бак-дарактарды көп тигели. Бак-дарактарды тигип эле жөн койбостон, кууратпай сугарып, малга жедирбей карайлы. Ошондо өсүп, жашылданат. Бак-дарактар абаны тазартат, мөңгүлөрдү сактайт. Ошондой эле тоо-кийиктерин, тоо жаныбарларын айтпайлы. Чет өлкөдөн келген туристтерге атып, мактанбайлы. Бир убакта туристтерге кыргоол атып беришкенин да уккам. Ал биздин байлыгыбыз да. Эмнеге мынча мактанабыз. Алардын долларына кызыкпайлы.

Эгер сен чет өлкөгө турист болуп барып калсаң, түз басып, түз келесиң. Себеби мыйзамдары талап кылат.

Биз «жаратылышты-жан досум» – деп жүрөгүбүзгө жакын кабыл алышыбыз керек. Адам баласын курчап тургандын бардыгы жаратылыштын байлыгы. Жер бүт адам баласын, жан-жаныбар, куштардын баарын багат. Жерге эмне сепсең, эмне тиксең эки эсе түшүмүн аласың. Чынында жакшы эмгектенсең «Жер эмгекти жебейт» – деген элибиздин макалы бар. Ошондуктан жерге астейдил мамиле кылалы. Селитраны ашыкча колдонуп, алган түшүмдүн да зыяндуулугу көп, жер болсо бозоруп жатат. Ата-бабабыз колдонуп келген кыктан өтөрү жок. Жер жакшы семирет, адам баласы үчүн да, алган жер-жемиштин да, дандын да зыяндуулугу жок.

Кыргызстан боюнча тоонун көбү казылып жатат. Биздин жерибиз кең байлыкка бай экен. Экономиканы көтөрүүгө пайдасы бар дечи, бирок адамдын ден соолугуна канча кедерги тийгизет болду экен? Мына ушул суроо жүрөктү оорутат.

Корутунду. Кыргызстандын өсүп өнүгүшүнө жаратылыштын мааниси зор. Жаш муундарды жаратылышка этият мамиле жасоого тарбиялоодо, үйрөтүүдө коомчулуктун, ата-эненин мектептин ролу негизги орунду ээлейт. Ошон үчүн жаш муундарга жаратылышты сүйүүгө, коргоого, көрктөндүрүүгө тарбиялоодо төмөнкүдөй сунуштарды киргизүүнү туура таптык.

1. Жаратылышка аяр мамиле жасоого элдик эпосторду, дастандарды, жомокторду, акын жазуучулардын чыгармаларын окуу

менен биздин ата-бабабыздын табиятка жасаган мамилесин билүү, окуп үйрөнүү.

2. Үй-бүлөдө ата-эне баланы жаратылышка аяр мамиле жасоого үйрөтүү менен бирге коомдук маселе болгондуктан, жалпы билим берүүчү орто мектептерде, атайын орто жана жогорку окуу жайларында жаш муунду жаратылышты сүйүүгө, сактоого, көрктөндүрүүгө, айлана-чөйрөнү таза күтүүгө үйрөтүү жана көнүктүрүү учурдун негизги милдети болуп саналат, ошондуктан ишембиликтерди уюштуруу жаратылыш жөнүндө көркөм окуу, сүрөт тартуу, эссе, дил баян жазуу ири масштабдагы иш-чараларды уюштуруу мезгилдин талабы.

Адабияттар:

1. Байгазиев С.О. «Манас» эпосунун руханий, идеялык-даанышмандык, адептик-ыймандык жана жарандык-патриоттук

нарктары. – Бишкек, Алтын тамга, 2020. – 66-б.

2. Семетей. – Бишкек: «Кыргыз» мамбас, 1960. – 60-б.
3. Мурзалиева З.К. Түрк тилдүү Алтай элдеринин келечек муунду тарбиялоодогу этнопедагогикалык баалуулуктары. Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2023. – № 1 (59). – С. 48-54.
4. Байгазиев С.О. Ак калпак кыргыз калкынын рухий-адептик маданиятынын асыл дөөлөттөрү. – Бишкек, «Алтын тамга», 2015. – 4-6-бб.
5. Женижок. – Бишкек: «Кыргызстан» басмасы, 1982. – 24-б.
6. Айтматов Ч. Ак кеме. Ала-Тоо журналы. – Бишкек, 1978. – № 12. – 60-б.
7. Айтматов Ч. Кыямат. – Бишкек: Бийиктик басмасы, 1918. – 6 том. – 90-б.

***Рецензиялаган:
Байгазиев С.О.,
филология илимдеринин доктору, профессор,
КББАнын академиги***

*Мэлсбек Нурия,
Кыргыз билим берүү академиясы,
ага илимий кызматкер,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары,
e-mail: nuriya.melsbek@bk.ru*

**УЛУТТУК САЛТТАРДЫН НЕГИЗИНДЕ ҮЙ-БҮЛӨДӨ
ӨСПҮРҮМДӨРДҮН ЖҮРҮМ-ТУРУМ МОДЕЛИН КАЛЫПТАНДЫРУУ**

*Мэлсбек Нурия,
старший научный сотрудник,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек,
e-mail: nuriya.melsbek@bk.ru*

**ФОРМИРОВАНИЕ МОДЕЛИ ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ В
СЕМЬЕ НА ОСНОВЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЙ**

*Melsbek Nuria,
Senior Researcher,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city,
e-mail: nuriya.melsbek@bk.ru*

**FORMULATION OF THE BEHAVIOR MODEL OF ADOLESCENTS
IN THE FAMILY ON THE BASE OF NATIONAL TRADITIONS**

Аннотация: Макалада улуттук салттардын негизинде үй-бүлөдө өспүрүмдөрдү тарбиялоонун жана калыптандыруунун моделин иштеп чыгуу каралган. Үй-бүлөдө өспүрүмдөрдү тарбиялоо маселелери жана улуттук салттардын мааниси каралат.

Аннотация: В статье представлена разработка модели воспитания и формирования подростков в семье на основе национальных традиций. Рассматриваются вопросы воспитания подростков в семье, а также значения национальных традиций.

Annotation: The article presents the development of a model of upbringing and formation of adolescents in a family based on

national traditions. The issues of upbringing teenagers in the family, as well as the importance of national traditions are considered.

Түйүндүү сөздөр: улуттук салттар, үй-бүлөлүк баалуулук, үй-бүлө, өспүрүм, жүрүм-турум модели, тарбиялоонун принциптери, багыты.

Ключевые слова: национальные традиции, семейные ценности, семья, подросток, модель поведения, принципы воспитания, направление.

Key words: national traditions, family values, family, teenager, behavior model, principles of education, direction.

Киришүү. Инсандын руханий байлыгы – адамзат үчүн эң чоң баалуулук. Ал адамзат коомунун бүткүл жашоосунда чечүүчү ролду ойной алат жана ойношу керек. Адеп-ахлак сыяктуу эле, руханий байлык да туруктуу эмес. Бүгүнкү күндө ар бир улут өз тарыхын жана маданиятын изилдөөгө болгон мамилесин кайра карап чыгууда.

XX кылымдын аягынан бери Кыргызстанда саясий жана социалдык-экономикалык жактан көптөгөн олуттуу өзгөрүүлөр болду. Дал ушул мезгилден тартып Кыргызстандын калкынын социалдык-маданий жактан жашоо деңгээлинин төмөн түшүшү, келечек муундун инсандык калыптанышына терс таасирин тийгизди. Жаш өспүрүмдөрдүн социалдык принциптеринин өзгөрүшүнөн улам, алардын үй-бүлөлүк баалуулуктарды кайрадан туура жолго салуу зарылчылыктары жаралууда. Себеби дүйнө жүзүндөгү тездик менен өзгөрүп жаткан жашоо агымы жаш муундардын көз караштарына алардын ой жүгүртүүлөрүнө өз таасирин тийгизүүдө. Азыр окумуштуулар тарбиялоонун заманбап жолун издешүүдө. Гумандаштыруу пайдубалынын негизинде, социалдык-маданий системадагы үй-бүлөлүк мамилелерге жана алардын тарбия баалуулуктарына олуттуу көңүл бурулууда.

Бирок, биринчи кезекте жаш өспүрүмдөрдүн инсандык өнүгүүсүнө үй-бүлө чоң таасирин тийгизет. Үй-бүлө жаш өспүрүмдөрдүн социалдык-маданий адаптациясынын эң маанилүү институттарынын бири болуп саналат. Себеби баланын төрөлүшүнөн баштап, анын чоңоюшу, сүйлөшү, жүрүм-туруму ж.б. тарбиялары ата-эненин, чоң-атанын, чоң-эненин үй-бүлөлүк маданиятынан түптөлүп келген. Өспүрүмдүн маданияты, адеби, ой жүгүртүүсү, өспүрүмдүк курагынан баштап, анын чөйрөдө туура өсүшү жана калыптанышы үй-бүлөлүк тарбиясынын баалуулуктары менен багытталып, келечектеги жашоосун аныктайт.

Изилдөөнүн максаты. Бүгүнкү замандын талабына ылайык өспүрүмдөргө тарбия берүү менен тарбиялоонун заманбап багытын аныктоо жана моделин түзүү.

Изилдөөнүн методдору. Коюлган теманын алкагында өспүрүмдөргө улуттук салттардын негизинде үй-бүлөлүк тарбия берүүдө теориялык изилдөө, талдоо, анализдөө, синтездөө, салыштыруу.

Негизги мазмуну. Өспүрүм куракта үй-бүлөлүк баалуулук мамилесинин калыптанышын эң ыңгайлуу шарты болуп, анын өзүнүн үй-бүлөлүк мамилелеринин калыптанышы жана кызыгуулары саналат.

Себеби, биздин жашоо чөйрөбүздөгү өспүрүмдөр массалык маалымат каражаттардан, Интернеттен, ар кандай түрдүү токшоу, оюн-зоок программалардан үй-бүлөлүк баалуулуктарды шылдындаган, тамашалаган берүүлөрдү көрүп алышып, аларды реалдуу кабыл алышууда. Түнкү программалар, ошондой эле түнкү телеберүүлөр эркин түрдө көрсөтүлүп, терс көрүнүштөр ар кандай сексуалдык берүүлөр ачык көрсөтүлүп жатат. Албетте, мындай ачык берүүлөрдөн жаш муундар психикалык жана моралдык жактан терс таасир алып, үй-бүлөлүк баалуулуктарды туура эмес кабыл алууга, үй-бүлөлөрдүн бузулуусуна алып келүүдө. Тилеке каршы мындай терс токшоулар, программалар, Интернет-түйүндөрдү ар кандай сайттар ачык, эркин жана жеткиликтүү болуп калгандыктан, терс көрүнүштөр жаш муундардын арасында нормалдуу көрүнүш катары эсептелинип баратат.

Бирок ага карабастан Интернет-түйүнүн оң жана терс таасирлери бар экени окумуштуулар тарабынан белгиленди. Мисалы, Интернетти колдонуунун артыкчылыгы төмөнкүлөр болуп эсептелет:

- Реалдуу убакыттагы баарлашуу мүмкүнчүлүгү;

- Үй-тиричилик жумуштарын жөнөкөйлөштүрүү, мисалы үйдөн чыкпай эле азыктүлүк, тамак-аш сатып алуу жана төлөмдөрдү төлөө;

- Интраверттер үчүн кесибин жакшыртуу мүмкүнчүлүгү, иштеп жакшы айлык алуу үчүн жумуш ордуна аралыктан иштөө;

- Интернетте жарнамаларды жарыялоо менен акча табуу;

- Интернет аркылуу эл аралык чоң конференцияларды уюштуруу жана өткөрүү ж.б.

Ал эми Интернеттин терс жактары болуп:

- кесепеттүү программалардын болушу;
- өздүк маалыматтарды уурдоо;
- сыйлоону жоготуу;
- социалдык изоляция;
- түз байланыштын жоктугу;
- спам билдирүүлөр;
- билим берүүнүн төмөндөшү;
- сапаты төмөн мазмун;
- өспүрүмдөр жана балдар үчүн

коркунучтар ж.б. эсептелет.

Ошондуктан мектеп жана үй-бүлө бири-бири менен өз ара аракеттенүү менен түздөн-түз билим берүүчү эң маанилүү мекеме болуп саналат. Анткени жаш өспүрүмдөр үй-бүлөдөн жетишпеген тарбияны мектептен алышат, ал эми мектеп бере албаган тарбияны балдар үй-бүлөдөн алышы керек. Бул эки институттар бири-бири менен тыгыз байланышта болушу шарт. Н.М. Дуйшонбуева: «Адеп-ахлак адамдын жүрүм-турумунун негизи. Адамдын жүрүм-туруму жана мамилеси, анын жакшы кулк-мүнөзүнө байланыштуу болот» – деген оюн жазган [2, 116-б.].

Бирок, жогоруда айтылгандай, үй-бүлөдө жетиштүү үй-бүлөлүк тарбия албаган өспүрүмдөр адеп-ахлаксыз жана жоопкерчиликсиз болуп чоңоюшаары белгилүү. Албетте, алар өз үй-бүлөсүн курганда жогоруда айтылган көйгөйлөр орчундуу маселеге айланат: жашоо-тиричиликте, коомдо жана ишмердүүлүктө кезиккен катаал жагдайларда, өзүнүн ордун таба албаган инсандардын катарын толукташат. Эгерде мунун баары ушундай иретте улана берсе, анда келечекте өсүп келе жаткан жаш муундар өлкөнүн жыргалчылыгына, анын коопсуздугуна жана туруктуулугуна шек келтирип, коркунуч туудурат.

Ошентип, каада-салттардын жана үрп-адаттардын негизинде өспүрүмдөрдү тарбиялоо маселесин изилдөө бизге бир катар карама-каршылыктарды аныктоого түрткү берди:

- коомдо, үй-бүлөлөрдө каада-салттарды, үрп-адаттарды сактоо муктаждыгы менен өспүрүмдөрдү заманбап чөйрөдө тарбиялоодогу көйгөйлөр;

- өспүрүмдөргө үй-бүлөлүк баалуулуктардын негизинде тарбия берүү менен тарбиялоонун заманбап багыттарынын жоктугу.

Ошону менен аныкталган карама-каршылыктар изилденип жаткан көйгөйдү чечүүнүн натыйжалуу жолдорун издөөнү белгиледик: улуттук салттардын негизинде үй-бүлөдө өспүрүмдөрдү тарбиялоонун моделин кантип түзүү керек? – деген маселени чечүү болду.

Жаштардын үй-бүлөлүк баалуулуктарын калыптандыруу маселеси философиялык жана психологиялык-педагогикалык адабияттарында активдүү изилденүүдө. Ошентип, бул көйгөйдүн ар кандай аспектилери Т.А. Гурко, И.В. Бестужев-Лада, А.Г. Волкова, А.Г. Вишневскийдин эмгектеринде каралат.

Үй-бүлөлүк баалуулуктарды калыптандырууда билим берүүнүн жана тарбиялоонун ролу Б.Р. Псавко, И.С. Кона, П.Я. Сторожницкий, А.Б. Добрович, О.М. Стрельникованын эмгектеринде баяндалган. Үй-бүлөлүк баалуулуктарга байланыштуу маселелер М.Ю. Арутюняндын, И. Голод, О.М. Здравомыслова, Б.С. Павловдун эмгектеринде талкууланат.

Жаштарды никеге даярдоого, үй-бүлөгө карата позитивдүү мамилени калыптандырууга В.Т. Лисовский, В.А. Сысенко, Ю.А. Гаспарян, А.Г. Харчева, М.С. Мацковскийдин изилдөөлөрүндө каралган.

Буга катар, окумуштуулар үй-бүлөлүк тарбия жаатында билимдин жоктугу үй-бүлөнүн ич ара мамилелеринин кризисине алып келерин белгилешти.

Андыктан изилдөөнүн эң маанилүү аспектилеринин бири – «үй-бүлөлүк баалуулуктар» жана анын катарына кирген «улуттук салттардын негизинде өспүрүмдөрдүн жүрүм-турум моделдерин калыптанышынын түшүнүктөрүн» белгилөө. Үй-бүлөлүк баалуулуктар боюнча Ж.Н. Дюльдина төмөнкүчө аныктама берген: «Үй-

бүлөлүк баалуулуктар – никени туура тутуу, бир тууганчылыкка негизделген чакан социалдык топтогу адеп-ахлактык, каада салттарды улантуу, маданий, улуттук өзгөчөлүктөрдүн өз ара тыгыздыгы менен байланышы» [3, 55-б.].

А.Н. Леонтьевдин пикири боюнча, ишмердүүлүк теориясына таянып, инсандын жана адамдын бүткүл психикалык өнүгүүсү билим жана ишмердүүлүк ыкмалары, коомдук тажрыйбаны өздөштүрүү процесси менен аныкталат. Бул ыкмалар улуттук каада-салттардын негизинде үй-бүлөдө өспүрүмдөрдүн социалдашуусунун жана жүрүм-турумунун фактору катары жаш өспүрүмдөрдүн үй-бүлөлүк баалуулуктарын калыптандыруудагы көйгөйлөрдү аныктоого чоң мүмкүнчүлүктөрдү берет [6, 24-б.].

Эң маанилүү маселе, улуттук каада-салттардын принциптеринин негизинде үй-бүлөдө өспүрүмдөрдү тарбиялоо моделинин өзөктүү түшүнүктөрү берилмекчи, атап айтканда, ар бир принциптин аспектилери төмөндөгүдөй чагылдырылат:

I. Үй-бүлөлүк баалуулуктарды, каада-салттарды жана үрп-адаттарды сактоо жана үй-бүлөдөгү тыгыз мамилелерди бекемдөө:

- Үй-бүлө мүчөлөрүн сүйүү жана урматтоо;
- Үй-бүлө мүчөлөрүн түшүнүү жана колдоо;
- Биргелешкен салттар жана үрп-адаттарды колдоо;
- Бүтүндөй үй-бүлөнүн жыргалчылыгы үчүн жана алардын иш-аракеттери үчүн жоопкерчиликти;
- Ар бир үй-бүлө мүчөсүнүн жеке жашоосун урматтоо;
- Мамиледе ишеним жана чынчылдык;
- Компромисске баруу жана чыр-чатактарды чечүү мүмкүнчүлүгү;
- Жашоодогу жалпы баалуулуктар жана максаттар;
- Оор учурларда колдоо;

II. Жаш өспүрүмдөргө үй-бүлөлүк баалуулуктарды социалдаштыруунун фактору

катары туура жардам көрсөтүүгө багытталган психо-педагогикалык колдоо:

• Өспүрүмдүн индивидуалдуулугун түшүнүү жана урматтоо. Ар бир өспүрүм уникалдуу жана өзүнүн өзгөчөлүктөрү бар, андыктан жардам берип жатканда аларды эске алуу;

• Өспүрүм тарбиячы/психологдун жардамын кабыл алыш үчүн, ишенимдүү мамиле түзүү;

• Өзүн өзү баалоону жана өзүн өзү түшүнүүнү колдоо. Өспүрүм өзүнүн күчтүү жана алсыз жактарын түшүнүшү керек, ошондой эле өзүн кандай болсо ошондой кабыл алуу үчүн өзүн өзү сыйлоо сезимине ээ болушу;

• Коммуникация көндүмдөрүн өнүктүрүү. Өспүрүм башка адамдар менен баарлашып, өз оюн жана сезимдерин билдирип, башкаларды угуп, түшүнө билиши;

• Көйгөйлөрдү чечүү көндүмдөрүн өнүктүрүү. Өспүрүм кырдаалды анализдеп, чечим кабыл алуу жолдорун таап, чечим кабыл алышы;

• Социалдык көндүмдөрдү өнүктүрүүгө колдоо көрсөтүү. Өспүрүм башка адамдар менен өз ара аракеттенип, алардын пикирин жана укуктарын сыйлап, коомдук жашоого катыша алышы;

• Баалуулуктарды калыптандырууга жардам берүү. Өспүрүм үй-бүлөсү жана коому үчүн кандай баалуулуктар маанилүү экендигин түшүнүп, чечим кабыл алууда аларды эске алышы ж.б. керек.

III. «Улууларды урматтоо, кичүүлөдүү ызаттоо», ата-энеге сый мамиле кылуу, аларга ыраазы болуу, баланын өз үй-бүлөсүнө таандык болуу сезимин калыптандыруу:

• Ата-энелерден жана улуу инсандардан үлгү алуу. Балдар көбүнчө чоңдордун жүрүм-турумунан үлгү алышат, андыктан ата-энелер жана башка чоңдор улуу жана кичүүлөргө урмат көрсөтүшү керек;

• Боорукердикке үйрөтүү. Жаш өспүрүм башкалардын сезимдерин кандай болсо ошондой түшүнүүнү үйрөнүшү керек,

ошондо алар улуу жана кичүүлөрдү урматтоо эмне үчүн маанилүү экенин түшүнүшөт;

- Толеранттуулукка үйрөтүү. Бала башка адамдарды кандай болсо ошондой кабыл алууну үйрөнүшү керек жана аларды жашы, жынысы, улуту боюнча соттобошу керек;

- Маданияттуулукка үйрөтүү. Өспүрүм башкалардын маданиятын жана каада-салтын сыйлоону үйрөнүшү керек, ошондо бала улуу менен кичүүнү урматтоо эмне үчүн маданияттын жана салттын бөлүгү экендигин жакшы түшүнүшөт.

IV. «Сүйүү» – ата-энесине, бир туугандарына боор ооруу, аларга жардам берүү, колдоо жана кам көрүү:

- Ата-энесинин, жакындарынын муктаждыктарына көңүл буруу;

- Чыдамдуу жана түшүнүктүү болуу;

- Ыраазы болуу. Жакындарга ыраазычылыкты билдирүү;

- Кечире билүү. Эч ким идеалдуу эмес, кээде жакын адамдар ката кетириши мүмкүн. Кечирүүгө даяр болуу;

- Боорукердик жана камкордук. Жакындарга сүйүүнү жана камкордукту көрсөтүү;

- Колдоого жөндөмдүүлүк. Жакындарга максаттарына жана кыялдарына жетүүгө жардам берүү.

V. Тукум улоо баалуулуктары. Өз тукумун сактап, анын мурасын келечек муундарга өткөрүп берүү:

- Үй-бүлөлүк каада-салттар жана үрп-адаттар муундан муунга өткөрүп берүү;

- Аксакалдарды урматтоо жана аларга кам көрүү. Муундардын ортосундагы байланышты сактоо;

- Үй-бүлө курууну каалоо, балдарды үй-бүлөлүк баалуулуктарга ылайык тарбиялоо;

- Ата-бабаларыңды билүү үчүн уруу тарыхын сактоо;

- Тукум улоо баалуулуктары муундар ортосундагы байланышты сактоого, үй-бүлөгө жана маданиятка таандык болуу сезимин түзүүгө жардам берет.

VI. Өспүрүмдөрдү өз алдынча жашоого калыптандыруу (үйдү таза кармоо, жеке гигиена жана туура тамактануу):

- Балага чечим кабыл алууга мүмкүнчүлүк берүү. Кийимди, тамакты тандоо укугу. Бул чечим кабыл алуу көндүмдөрүн жана иш-аракеттериңиз үчүн жоопкерчиликти өрчүтүүгө жардам берет;

- Өспүрүм өз иштерине жоопкерчиликти алууга үндөө;

- Баланы убактысын пландаштырууга үйрөтүү (убактысын натыйжалуу пайдалануу, график түзүү);

- Өспүрүмгө көйгөйлөрдү өз алдынча чечүү жана анын натыйжаларын жакшыртуу боюнча чараларды көрүү;

- Күнүмдүк жашоодо баланы өз алдынчалыкка үндөө (тамак даярдоо, тазалоо, буюмдарын кароо).

Мына ушундай жогоруда аталган негизиги түшүнүктөрдүн натыйжасында, келечек муундарга тарбия өзөгү түптөлүшүнө жол ачылат деп ойлойбуз. Ушул жаатта илимпооз М. Колдошев: «Кыргыздарда «Карынын сөзү – акылдын көзү», «Карынын сөзүн – капка сал» деген терең маанилүү нускалар айтылып келет. Бул нуска, биздин оюбузча, муундардын үзүлгүс байланышын символдоштурат. Ооба, аксакалдарыбыздын, карыяларыбыздын мол турмуштук тажрыйбасын жаш муундардын үйрөнүүсүнө чоң маани беришибиз зарыл. Илим-билимдин, таалим-тарбиянын улуу көчү өзүнүн туура нугунан тайбай мына ушундай ата-бабалардын салттуулугу менен уланып келүүдө» – деп билдирген [5, 44-б.].

Үй-бүлөлүк баалуук – бул бир үй-бүлөгө мүнөздүү болгон, үй-бүлө үчүн баардык артыкчылыктарды жумшаган турмуштук максаттарды, ыймандуулукту өспүрүмдөргө эреже катары үйрөтүүчү, үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы мамилелерди уюштурууга жана анын жашоосуна терең маанилүү таасир этүүчү идеялардын жыйындысы. Ал эми, С. Иптаров: «Ыйман биздин жан-дүйнөбүздүн жаркын жашоосу, адамды шыктандырып да, тыйып да, тескеп да туруучу жандуу дымагы. Аттин, адам баласы ыйманга ээ болуу менен бирге эле андан кем

эмес жосунсуз сапаттарга да эгедер» – деген оюн жазган [4, 21-б.]. Ошондон улам, үй-бүлөлүк баалуулуктар адамдын ыймандуу жана адеп-ахлактык сапаттарын калыптан-дыруудагы негиз болуп саналат. «Кыштак, айыл, шаар, мамлекет кандайча түптөлүп келген?» - деген суроого биздин ата-бабаларыбыз тарыхта айтып кеткендей, «Бул чакан үй-бүлөдөн башталып, чоң мамлекетке айланып, коомдун баалуулугу», деп эсептешкен. Эгерде мамлекетти элдин башчысы туура башкара алган адам болсо, ал адам сөзсүз үй-бүлөнү башкара алган адам болуп саналат. Себеби үй-бүлөнү башкаруучу адамдардын бири ата-эне, чоң-ата, чоң-эне болуп келген. Бирок, тилекке каршы алар келечек муундарга ар дайым эле өз баалуулуктарын өткөрүп бере албайт, дешкен.

Биздин келечектеги кыргыз элинин жаш муундары азыркы учурда өзүнүн тарыхын, улуттук маданияттарын, каада-салттарын, улуттук маданий тамырларын, үрп-адаттарын кескин түрдө жоготуп ала тургандай олуттуу коркунучтарды туудуруп күч алууда. Учурда элдик каада-салттардын, үрп-адаттардын, ырым-жырымдардын көптөгөн элементтери өзгөрүлүп жана жөнөкөйлөштүрүлүп, айрымдары таптакыр эле жок болуп кеткен. Мисалы илгери биздин кыргыз элинин, ата-энелерибиздин улуттук оюн-зооктору болгон: кыз куумай, жоолукташтамай, топ-таш (беш таш), упай, чакан-атмай (чакан таш), теке чабыш, ачакей-жумакей, ак-чөлмөк ж.б. Ушул сыяктуу кыргыз элинин улуттук оюн-зооктору жаш өспүрүмдөр түшүнүгүндө жоголуп баратат.

Буга себеп, биринчиден, Интернет, компьютердик оюндар, жаш өспүрүмдөрдүн жашоо өмүрүнө кол сала турган жана алардын психикасын талкалай турган оюндардын көбөйүшү терс жүрүм-турумга алып келүүдө. Бул оюндардын көпчүлүгү өзгөчө эркек балдарга таандык болууда.

Экинчиден, кыздарды тарбиялоодогу эненин ролу, энелик акыл-насааттарды айтуу принциптери да өзгөрө баштады. Бул тууралуу, Б. Алымбаева менен Э. Сабырова өздөрүнүн ойлорун мындайча жазган:

«Азыркы замандын кыздарынын наркы кеткени, заманга жараша кыздар батыштын менталитетин туурап өзгөрүшүүдө. Үйдөгү тарбиядан ата-эненин сөздөрүн кээ бирлери укпай, жеңил ойлуулукка тез азгырылып жатышат. Беш кол тең эмес дегендей, кыздардын баары дегенден алысмын, ата-эненин тарбиясын алып, созулган кыздар деле арбын» [1, 148-б.].

Кыздар жаңы үй-бүлөгө келин болуп келгенден баштап, келинге тыюу салуучу салттар болгон. Илгери күйөөсүнүн жакын бир туугандарынын атын атаганга тыюу салынган, ал кандайдыр бир псевданымдерди ойлоп табыш керек болчу. Мисалы, күйөөсүнүн бир тууган инисин «кичүү бала же кичине бала (кичүү уулу)», ал эми күйөөсүнүн карындашын «кыз бала же эрке кыз, кичүү кыз» деп аташкан. Бул тыюулар жаш келиндик өмүрүнөн баштап кемпир болгуча күчүндө болгон, ал тургай карыганда да күйөөсүнүн жакын бир туугандарына тиешелүү мамилесин түздөнтүз көрсөтүүгө туура келип, анын мойнунда парз катары эсептелинген. Келинге жоолугу жок, жылаңайлак басып жүрүүгө, бир туугандарына артын карап отурууга тыюу салынган. Үйлөнүү үлпөт тоюнан кийин эркек баланын жана кыз тарап жагынан жакын бир туугандары кезек кезеги менен жаңы үйлөнгөн жубайларды конокко чакырып, үй-бүлөлөрү менен тааныштырчу. Аны «отко киргизүү» деп аташкан. Ошол эле учурда келинге карата жаңы туугандар, мисалы кайынсиндилери, кайынэжелери, кайынэнесинин абысындары да этикетти сакташ керек болгон. Жаңы үй-бүлөдө ага урмат-сый менен мамиле кылуу, камкордук көрүү, ыңгайсыз абалга келтирбөө, орой мамиле жасап, жеке мейкиндигин бузбоо, ага жаман мамиле көрсөтпөө керек болгон. Себеби ал келин дагы башка үй-бүлөнүн баласы болоорун эстери менен чыгарышкан эмес. Азыркы учурда көпчүлүк үй-бүлөлөрдө чыр-чатактар көбөйүп бара жатат. Бул үй-бүлөлүк чыр-чатактардын негизги белгиси же идеясы эки жаңы үйлөнгөн жаштарга бирдей урмат көрсөтүп жана алардын ортолоруна жаңжалдарды, ушак катары

туудурбаш керек. Ата-энелик жактан тарбия таалимдерин, акыл-насааттарын туура нукка салып, ич ара мамилелерин идиологиялык жактан бийик сакташ керек [7].

Эми жалпысынан алганда азыркы заманда, келиндин үй-бүлөдө кайын-журт, ата-эне менен мамилелери достук жайдары мамилесине айланган.

Үчүнчүдөн, өспүрүмдөрдүн инсандыгын калыптандыруу үчүн, үй-бүлөнүн адеп-ахлагын түптөп жана сактап калууга өлкөнүн социалдык-экономикалык көрүнүштөрү да таасирин тийгизип жатат.

Дүйнө жүзүндө глобалдык көйгөйлөрдүн курчушу байкалууда, моралдык жана руханий кризистин масштабы кеңейүүдө. Анын катарында үй-бүлөлөрдүн ажырашууларынын саны да көбөйө баштады. Анан албетте, дал ушул факторлордун негизинде талкаланып жакырланган үй-бүлөлөрдүн өспүрүмдөрү тарбиялык таалим баалуулуктардан артта калышып, балдардын тарбиялары кескин түрдө төмөндөп, үй-бүлөлүк катарынан эч кандай аларга тиешеси жок болуп калганын үй-бүлөлүк психологдор билдирип жатат.

Корутунду. Демек, өспүрүмдөрдү үй-бүлөдө улуттук салттардын негизинде тарбиялоо өзгөчө мааниге ээ. Жогоруда аталып кеткен принциптердин негизинде тарбиялоонун моделин сунуштап, жаш муундардын өсүп-өнүгүүсүнө, билим алуусуна, ата-бабалардын маданий мурастарын жана баалуулуктарын, салт-санаасын, үрп-адатын өздөштүрүп сактоо менен, улам кийинки муунга өткөрүп берүүсүнө зор көмөгүн көрсөтөт деп ойлойбуз. Дүйнө жүзүндө болуп жаткан окуялар, өзгөрүүлөр инсанга келечекте коомдо кандай терс жана оң таасир көрсөтөөрү боюнча системалдуу мониторингдерди жүргүзүү зарыл. Айтылган

педагогикалык ойлорду азыркы мезгил менен байланыштыруунун жолдорун изденип, таап, мугалимдер менен биргеликте талдоо аркылуу ошол көз караштарды биздин учур үчүн актуалдаштыруу маанилүү.

Адабияттар:

1. Алымбаева Б.Б., Сабырова Э.С. Үй-бүлөдө кыздарды тарбиялоо // Известия Кыргызской академии образования. – Б., 2020. – №3 (52). – С. 145-149.
2. Дуйшонбуева Н.М. Жаштарга адеп-ахлактык тарбия берүүнүн этнопедагогикалык негиздери // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. – Б., 2017. – № 2 (42). – С. 113-117.
3. Дюльдина Ж.Н. Психолого-педагогические основы семейного воспитания на современном этапе // European Social Science Journal. – 2015. – № 9. – С. 53-57.
4. Иптаров С. Адептик билим берүүнүн айрым илимий-методикалык маселелери: Мугалимдер үчүн усулдук колдонмо // – Б.: Аль Салам, 2012. – 104 С.
5. Колдошев М.К. Бекембай Апышевдин «Педагогика» окуу китебинде тарбиялоодогу элдүүлүк идеясынын чагылышы // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары. – Б., 2022. – № 3 (58). – С. 40-44.
6. Леонтьев Д.А. Структурная организация смысловой сферы личности: автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – М., 1988. – С. 1-36.
7. [Электронный ресурс] <http://www.sarykol.ru/stati/etnikalyk-kyrgyzdar/kyrgyz-elinirp-adat-kaada-salttary-zhana-b-g-nk-k-nd-n-zhashtary.html>

Рецензиялаган:
Муратов А.Ж.,
педагогика илимдеринин доктору, профессор

*Кызылбекова Калыйкан Шакировна,
Кыргыз билим берүү академиясы,
илимий кызматкер,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫН ФИНАНСЫЛЫК САБАТТУУЛУККА ОКУТУУ

*Кызылбекова Калыйкан Шакировна,
научный сотрудник,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

ОБУЧЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ ГРАМОТНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ

*Kuzylbekova Kalikan Shakirovna,
Senior Researcher,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

TEACHING FINANCIAL LITERACY OF PUPILS

Аннотация: Каржылык сабаттуулуктун деңгээлин жогорулатуу маселеси азыр болуп көрбөгөндөй актуалдуу, анткени акча көптөн бери адамдардын жашоосунун ажырагыс бөлүгү болуп келген. Бул макалада каржылык сабаттуулук, окуучуларга алардын психологиялык абалына, көз караштарына тийгизген таасири баяндалат. Изилдөө методдору теориялык материалдарды талдоо, ошондой эле интернет-сурамжылоо ыкмасы жана анын натыйжалары болуп калды. Макалада феномен жөнүндө философтордун пикири келтирилген. Ошондой эле сурамжылоо аркылуу ата-энелердин каржылык сабаттуулугунун зарылдыгы боюнча пикирлер баяндалат.

Аннотация: Проблема повышения уровня финансовой грамотности актуальна сейчас как никогда, поскольку деньги уже давно являются неотъемлемой частью жизни людей. В данной статье рассмат-

ривается влияние такого предмета, как финансовая грамотность на школьников, их психологическое состояние, на их установки и взгляды. Методами исследования стали анализ и систематизация теоретического материала, а также метод интернет-опроса и методы статистической обработки его результатов. В статье представлены мнения философов о данном феномене. Также с помощью опроса были представлены мнения родителей по поводу необходимости уроков финансовой грамотности.

Annotation: The problem of raising level of financial literacy is now more relevant than ever, since money has long been an integral part of people's lives. This article examines impact of such a subject as financial literacy on children, their psychological state, and their attitudes and views. The research methods were the analysis and systematization of theoretical

material, as well as the method of Internet survey and methods of statistical processing of its results. The article presents the opinions of philosophers about this phenomenon. The survey also provided parents opinions on the need for financial literacy lessons.

Түйүндүү сөздөр: каржы, каржылык сабаттуулук, каржылык билим берүү.

Ключевые слова: финансы, финансовая грамотность, финансовое образование.

Key words: finance, financial literacy, financial education.

Киришүү. Бүгүнкү күндө калктын каржылык сабаттуулугун жогорулатуу өтө олуттуу маселе. Ал каржылык кызмат көрсөтүүлөрдүн татаалданышына, кеңейишине жана алардын тынымсыз жаңылануусуна байланыштуу өзгөчө актуалдуулукка ээ болду. Дал ошондуктан динамикалуу өзгөрүп жаткан рынок учурунда каржылык сабаттуулуктун төмөн деңгээли жарандардын акчалай жыргалчылыгына терс таасирин тийгизүүдө. Албетте, бул деңгээлди көтөрүү зарыл. Каржылык сабаттуулукка көз каранды болгон, баалуу убакытты жоготуу дегенди билдирет.

Азыркы балдар үчүн бул теманын актуалдуулугун карап көрөлү. 2020-жылдын октябрында биз 7 жаштан 17 жашка чейинки балдардын ата-энесинен сурамжылоо жүргүздүк. Анын жыйынтыгы боюнча, алардын дээрлик бардыгы, тактап айтканда 96% (29 адам) балдарына чөнтөк акча беришет. Алардын ичинен балдардын 43% товарлардын зарылдыгын түшүнбөй, дароо акча коротушат. Бирок, ата-энелердин 73% баласы кантип үнөмдөөнү билерин айтышкан. Себеби, ата-энелердин 13% гана балдары менен каржы жана экономикага байланыштуу маселелерди эч качан талкуулашкан эмес, калган 87% бул жөнүндө жок дегенде мезгил-мезгили менен сүйлөшүшөт. Бирок, көпчүлүк (66%) сурамжылоого өспүрүмдөрдүн ата-энелери да катышканына карабастан, алардын балдары аманат, инвестиция же камсыздандыруу каражаттары жөнүндө түшүнүгү жок экенин белгилешти. Демек, ата-энелердин каржылык маданиятынын

деңгээли балдарына эң негизгисин түшүндүрүүгө дал келбейт. Анткени, мектептин каржылык жактан сабаттуу бүтүрүүчүсү – бул билим берүү системасынын ишинин натыйжасы экендигине карабастан, бул процесске үй-бүлөнүн таасири чоң. Көпчүлүк каржылык практикаларды балдар үй-бүлөдө үйрөнүшөт жана алар башкалар үчүн үлгү болушат. Каржылык сабаттуулукту өнүктүрүү адамдын финансылык ийгилигин колдоого жана жакшыртууга мүмкүндүк түзөт. Учурда бардык мамлекеттерде калктын каржылык сабаттуулугун жогорулатуу маселеси курч коюлууда.

Бул биздин мамлекетибизде да өзгөчө актуалдуу.

Изилдөөнүн максаты. Мектепте каржылык сабаттуулукту изилдөөнүн жүрүшүндө акчага адекваттуу мамилени калыптандыруу проблемаларын изилдөө.

Изилдөө методдору. Теориялык материалдарды талдоо, ошондой эле интернет-сурамжылоо ыкмасы менен баяндоо.

Негизги мазмуну. Балдарды финансылык сабаттуулукка үйрөтүү алардын келечектеги бакубаттуулугу жана көз карандысыздыгы үчүн маанилүү. Бул аларга каржылык өзүн өзү башкарууну өнүктүрүүгө, туура финансылык чечимдерди кабыл алууга жана карыз же финансылык алдамчылык сыяктуу терс финансылык кесепеттерден качууга жардам берет.

Кыргызстанда мектеп окуучулары үчүн финансылык сабаттуулукту окутуу өтө маанилүү болуп саналат. Бул мектеп окуучуларына акчаны башкаруу, бюджетти пландаштыруу жана каржылык чечимдерди кабыл алуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берет. Ошондой эле, бул каржылык жоопкерчиликти жогорулатат жана ийгиликтүү өз алдынча жашоого даярдайт.

Албетте, 7 жаштагы балдарга инфляция, алмашуу же биржа эмне экендигин түшүндүрүп берүү мүмкүн эмес, бирок аларды үнөмдөөгө, инвестициялоого жана сарамжалдуу сарптоого үйрөтсө болот. Каржылык сабаттуулукка үйрөтүү ата-энелерге да таасирин тийгизип, аларды каржылык билимди өз жашоосунда колдонууга түрткү

берет. Жалпысынан Кыргызстандын мектеп окуучуларынын арасында каржылык сабаттуулукту өнүктүрүү калктын финансылык бакубаттуулугун жакшыртууга жана өлкөнүн экономикасын өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Эң актуалдуу көйгөйлөрдүн бири мектеп окуучулары акча оңой менен келбей тургандыгын билишпейт. Алар акча табуу аракетин баалашпайт жана каржылык көз карандысыздык эмгекти жана жоопкерчиликти талап кылаарын билишпейт [9, 104-б.]. Мектеп окуучулары көбүнчө акчаны туура эмес сарптоо көйгөйнө туш болушат. Алар ойлонбой сарптоо каржылык кыйынчылыктарга жана жакырчылыкка алып келерин түшүнүшпөйт. Мектеп окуучулары кооптуу каржылык схемалар менен байланышкан тобокелдиктер жөнүндө билиши керек. Буга насыялар, карыздар, пирамидалар жана башка алдамчылык тажрыйбалар кирет. Аларга мындай схемаларга катышуунун мүмкүн болгон кесепеттери жөнүндө эскертүү берилиши керек жана алардын кызыкчылыктары балдарын коргоо үчүн алардан оолак болуу керек [11, 75-б.]. Бул окуучулардын тажрыйба топтоого жана керектүү билимди гана алууга жардам берет. Бирок, кайсы жаштан баштап түшүнүксүз. Айрымдар каржылык сабаттуулуктун негизин бала кезинен эле түптөш керек дешет [1, 148-б.]. Башкалары болсо бул маселеге психология жана философия тарабынан карап, бул инсандык маанилүү сапаттардын жоголушуна себепчи боло турган момент экенин негиздеп, ага каршы чыгышат. Бирок, көйгөйдү эти барга албоо керек. Каржылык сабаттуулука көз каранды болгон, баалуу убакытты жоготуу дегенди билдирет. Каржы темасы жана жалпысынан материалдык баалуулуктар философтордун көңүл чордонунда. Акыркы он жылдын ичинде финансылык пирамиданы башка инвестициялык унаалардан айырмалай алган мекендештерибиздин үлүшү 28% дан ашкан жок. Калган 70% алдамчылардын курмандыгы болуп калышы мүмкүн экен. Мындан тышкары, колдонулган схемалардын көбү мыйзамдагы өзгөрүүлөргө оңой ыңгайлашат, алдоо ыкмаларынын арсеналы кеңейет [2, 92-б.]. Бул каржылык сабаттуу-

лукту жогорулатуунун зарылдыгын далилдейт. Базар экономиканын шартында экономикага көңүл буруу чоң ролду ойнойт жана каржылык сабаттуулукту талап кылаары белгилүү. Калктын каржылык сабаттуулугун жогорулатуунун ата мекендик жана чет өлкөлүк тажрыйбасын, белгилүү бир социалдык-демографиялык жалпылыктын өзгөчөлүктөрүн, педагогикалык тажрыйбаны жана чыгармачылык мамилени синтездөөнүн натыйжасында авторлор тарабынан узак мөөнөттүү мезгилде улуттук экономикада калктын финансылык потенциалын пайдаланууга багытталган мамлекеттин каржылык кызмат көрсөтүүлөрдү керектөөнү көбөйтүүгө багытталган коммерциялык уюмдардын кызыкчылыктарын эске алган калктын каржылык сабаттуулугун жогорулатуу боюнча программа иштелип чыккан жана сунушталган, ошондой эле рационалдуу чечим кабыл алуунун натыйжасында каржылык кызмат көрсөтүүлөрдү акылга сыярлык керектөөдө калктын эсепкысапты жакшы билүүсү зарыл экендиги айтылган [7, 171-б.] Келгиле, педагогикалык илимде бул маселени талдоо үчүн аракет кылалы. Бирок окутуу канча жаштан башталышы керек: бала бакчадабы, башталгыч мектептеби же университеттердеби? Муну ким үйрөтөт: мектеп же кошумча курсттар же ата-эненин өзү? Бул суроого жооп алуу үчүн бул маселе боюнча ата-энелердин пикирине кайрылуу зарыл. Сурамжылоодо 10% гана каржылык сабаттуулукка каршы экендиги аныкталды. Каржылык билим берүүдөн баш тартуунун негизги себептери эрте окутуунун жүрүшүндө инсандык сапаттардын жоголушу. Демек, ар бир ата-эне баласына жаш кезинен эле каржылык сабаттуулукту үйрөтүүгө макул эмес, анткени алардын ою боюнча, бала ач көз же меркантил (соодагер) болуп калышы мүмкүн. Бирок Сэмюэл Батлер айткандай: «Акча бардык жамандыктын тамыры. Акчанын жоктугу жөнүндө да ушуну айтууга болот». Бирок, адам акча жөнүндө билим алып турганы жаман эмес, ал билим жок акча жок, аны менен күрөшүү мүмкүн эмес [4, 6-б.]. Балдардын финансылык сабаттуулугун

калыптандырууда ата-энелердин ролу өтө чоң. Ата-энелер балдарына каржылык көндүмдөрдү жана баалуулуктарды үйрөтүүдө негизги рольду ойношат. Ата-энелер балдарды каржылык сабаттуулукка тарбиялоодо төмөнкүдөй мисалдарды колдоно алат: Ата-энелер балдарына практикалык тапшырмаларды жана акчаны башкаруудагы жоопкерчиликтерди көрсөтө алышат. Мисалы, алар балдарга чакан бюджет ачып берип, акча топтоочу банкын жүргүзүүгө же чыгымдарды үнөмдөөнү туура пландаштырууга жардам бериши мүмкүн. Ата-энелер балдар менен каржы маселелерин активдүү талкуулап, суроолорду берип, алардын сынчыл ой жүгүртүүсүн жайылта алышат. Адамдын адеп-ахлактык сапаттары жоголбошу үчүн жана адамдын бардык иш-аракеттери жеке кызыкчылыкка гана багытталбашы үчүн, аларды бала кезинен эле алдын ала эскерттип туруу керек. Башкача айтканда, каржылык сабаттуулуктун негиздерин үйрөтүү учурунда адеп-ахлакты да унутпаш керек, балдарга эмне жаман, эмне жакшы экенин түшүндүрүү керек [10, 321-б.]. Окуу процесси өзүнүн руханий негизине, идеалдуу негизге ээ болушу керек. Балдарга «акча – жакшы кызматчы, бирок жаман кожоюн» (Ф. Бэкон) деп түшүндүрүш керек, ошондо алар акча жашоонун жакшы шарттарына жол көрсөтүүчү гана экендигин билишет, бирок бүтүндөй жашоонун максаты эмес, ал үчүн өзүн, маңызын жана, балким, жакындарын жоготууга арзыбайт. Каржылык сабаттуулукка окутуу боюнча балдар менен иштөөнү бала кезинен баштап жана алардын мектепте билим алуу мезгилинде акырындык менен улантуу сунушталат.

Сунушталган жаш категориялары: Бала бакча: 7 жашка чейин. Бул куракта балдарга акча, соода жана керектөө жөнүндө негизги түшүнүктөрдү түшүнүүгө жардам берүү үчүн жөнөкөй оюндарды, окуяларды жана иш-аракеттерди колдонсо болот. Башталгыч мектеп: 1-4-класстар. «Математика предметинин мазмунун жаңылоодо кырдаалдык маселелерди мазмунга киргизүү менен кенже окуучуларыбызды ар кандай кырдаалдардан

жол таба билүүгө, ой-жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө, аткарган иш-аракеттерин сын көз менен карап, таразалай билүүгө, кемчиликтерди жоюуга карата сунуштарды бере билүүгө, тил табышууга, ар бир аткарылган ишин негиздей алууга көндүмдөрүн тереңдетүү менен билимдүү, жөндөмдүү, татыктуу келечек ээлерин даярдоо ишке ашат деген ойдомун» [8, 57-б.]. Бул мезгилде бюджетти түзүү, чыгымдарды пландаштыруу жана акылга сыярлык керектөө көндүмдөрүн өркүндөтүүчү практикалык иш-чаралар жана оюндар ишке ашырылышы мүмкүн. Орто мектеп: 5-7-класстар. Ушул куракта каржылык сабаттуулуктун татаал аспектилерин, мисалы, пайыздарды түшүнүү, инвестициялоо жана келишимдерди, бюджеттерди түзүү. Өспүрүмдөр: 15-18 жаш. Бул мезгилде каржылык чечимдер, насыя инструменттери, карыздарды башкаруу жана каржылык көз карандысыздыкка даярдануу талкууланышы мүмкүн. Ар бир курактык топто финансылык сабаттуулукту натыйжалуу окутууну камсыз кылуу үчүн окутуу методдорун жана материалдарын жаш курагына жана балдардын түшүнүгүнө ылайыкташтыруу маанилүү [9, 89-б.].

Ар тараптуу талдоо жүргүзүлүп, изилдөөнүн бардык этаптары сапаттуу иштелип чыккан. Эң негизги түшүнүктөр болуп экономиканы жакшы өздөштүрүү, бул жакшы ийгиликке, кирешеге, пайдага жетишүү болуп саналат деп эсептейм. Экономикалык окуу жайдын студенти каржы жөнүндө билгендерин билбеши керек, бирок анын чыныгы каржылык муктаждыктарына байланыштуу нерселерди билиши керек [6, 19-б.]. Дал ошондуктан мектеп окуучуларын финансылык сабаттуулукка үйрөтүүдө дагы бир маанилүү шарт болуп турмуштагы реалдуу кырдаалдарды чагылдырган жана тигил же бул кырдаалда өзүн кандай алып жүрүү зарылдыгын ачык көрсөткөн тапшырма-кейстердин милдеттүү түрдө болушу эсептелет [5, 104-б.].

Биздин изилдөөнүн жүрүшүндө биз бир катар маанилүү жыйынтыктарга жана статистикалык маалыматтарга көңүл бурдук, алар мектеп окуучуларын финансылык

сабаттуулукка окутуунун актуалдуулугун жана зарылдыгын баса белгилейт. Мисалы, Кыргызстандын окуучулары арасында жүргүзүлгөн сурамжылоого ылайык, алардын 80% жеке каржы жана акчаны башкаруу боюнча жетиштүү билимге ээ эмес. Мындан тышкары, статистика көрсөткөндөй, мектепте каржылык сабаттуулук боюнча билим алган чоң кишилердин каржылык туруктуулукка жетишүү жана келечекте өз каржыларын ийгиликтүү башкаруу мүмкүнчүлүгү жогору.

Корутунду. Акчага аң-сезимдүү мамиле кылуу-каржылык сабаттуулуктун булагы [5, 104-б.]. Окуучулар үчүн финансылык сабаттуулукту жогорулатуунун артыкчылыктары, каржылык сабаттуулук – эркиндиктин ачкычы: Каржы маселеси боюнча каржылык укугун билет. Актуалдуу гана каржылоого барат жана каржы кызматын тандай билет.

Адабияттар:

1. Булганина С.В., Сергеева А.А., Зубова А.Д., Большакова Ю.С. Анализ предпочтений клиентов кафе // Наука и бизнес: пути развития. – 2018. – № 12 (90). – С. 148-151.
2. Перова Т.В. Качество как средство повышения конкурентоспособности туристской организации // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3: Экономика. Экология. – 2015. – № 3 (32). – С. 87-92.
3. Balashova E.S., Smolina N.A. Renovation of industrial objects and areas in the context of cross-cultural communication // Recent Trends in Science and Technology Management. – 2015. № 3. – С. 111-118.
4. Волкова Е.Н., Митицина Е.А. Обзор психологических исследований вандализма детей и подростков как основа проектирования программ профилактики в образовательной среде // Вестник Мининского университета. – 2020. – №3. – 6 с.
5. Мальцева С.М., Комарова А.Н., Строганов Д.А. К вопросу о светском и атеистическом в образовании // Современные исследования социальных проблем. – 2019. – Т. 11. № 4-3. – С. 104-108.
6. Строганов Д.А. Герметическая конгрегация как неформальное сообщество: институциональный аспект // Vita memoiae: история, память, идентичность: Сборник статей по материалам IV всероссийской научной конференции молодых ученых, студентов и учащихся МБОУ СОШ. – 2017. – С. 14-19.
7. Мальцева С.М., Строганов Д.А., Чегурова Е.А., Исаева И.Ю., Бобочкова Е.Ю. Философские аспекты формирования общества потребления // Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования. – 2020. – № 5 (47). – С. 166-171.
8. Аптокурова Ч.А. Кенже окуучунун ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүчү – кырдаалдык маселелер // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2022. – № 3 (58). – С. 51-58.
9. Харпер Эмили. Финансовая грамотность в школах: сравнительный анализ программ и методов обучения // Журнал Финансового образования и исследований. – 2022. – Том 12, № 1. – С. 89-104.
10. Смит Дженифер. Роль родителей в формировании финансовой грамотности у детей: исследование практик и влияния // Журнал Развития ребенка. – 2018, том 15, № 4. – С. 321-328.
11. Маклин Джеймс. Финансовая грамотность в современном образовании: вызовы и перспективы // Журнал современного образования. – 2021. – Том 18, №3. – С. 75-92.

Рецензиялаган:

Син Е.Е.,

педагогика илимдеринин доктору, профессор

*Бейшенбаева Бусара Тураровна,
Кыргыз билим берүү академиясы,
ага илимий кызматкери,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

ҮЙ-БҮЛӨДӨ БАЛАНЫ ЭМГЕККЕ ТАРБИЯЛОО

*Бейшенбаева Бусара Тураровна,
старший научный сотрудник,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

ВОСПИТАНИЕ РЕБЕНКА К РАБОТЕ В СЕМЬЕ

*Beishenbaeva Busara Turarovna,
Senior Researcher,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

RAISING A CHILD TO WORK IN A FAMILY

Аннотация: Үй-бүлөдө баланы эмгекке тарбиялоодо элдик эпостордун каармандары, акындардын чыгармаларынан, эмгектен баар тапкан асыл адамдардын каармандыгы жөнүндө кеп болот. Эмгек менен гана адам адам экендиги жөнүндө элдик макалдардан мисал келтирилет. Ааламдашуу мезгилинде эмгектин баланын ден соолугуна пайдалуу экендиги, кичинен кезинен баланы эмгекке көнүктүрүү, көндүм адатка айландыруу максат экендиги, жаш муун келечекте эмгектин нигизинде өз ордун тапкан инсан болору айтылат.

Аннотация: В данной статье речь идет о воспитании детей к труду через труд героев народных былин, произведений поэтов. Приведены примеры из пословиц о том, что человек становится человеком только с трудом.

Цель – трансформация, что молодое поколение будет человеком, который на

основе труда и трудолюбия найдет свое место в будущем.

Annotation: Raising a child to work in the family, we talk about the heroes of folk epics, works of poets, heroes of noble people who received everything from work. Only with difficulty.

An example of a person being a person is given from folk proverbs. In the period of globalization, work is beneficial for a child's health, teaching the child to work from an early age, developing skills and habits.

They say that the goal is transformation, that the younger generation will be people who, based on work, will find their place in the future.

Түйүндүү сөздөр: коом, адам, үй-бүлө, бала, эмгекти сүйүү, элдик эпостор, макал, акындын ырлары, чыгармалары, эмгектен баар тапкан адамдар.

Ключевые слова: общество, люди, семья, дети, трудолюбие, народные былины, пословицы, стихи поэта, произведения, которые трудом зарабатывают все.

Key words: society, people, family, children, hard work, folk epics, proverbs, poet's poems, works, people who earn everything by working.

Киришүү. Үй-бүлөдө баланы эмгекке тарбиялоодо, эмгекти сүйүүгө болгон аңсезимин ойготуу, элдик эпостор, макалдар, акындардын эмгек жөнүндөгү чыгармалары, эмгектен баар тапкан асыл адамдар жөнүндө мисал келтирүү менен таасир этүү. Эмгек баланын ден соолугу үчүн да негизги ролду ээлейт. Келечекте эмгектен бакыт тапкан жакшы инсан болору шексиз экендиги. Андай адам коомго чоң салым кошуп, турмушта ордун тапкан бактылуу адам болот деген ой камтылат. Ошондуктан үй-бүлөдө баланы тарбиялоодо эмгекке үйрөтүүнү көндүм адатка айландыруу негизги маселе болуп эсептенилери айтылат.

Изилдөөнүн максаты. Үй-бүлөдө баланы эмгекке тарбиялоодо ата-эненин милдети зор болгондуктан, акырындык менен эмгекке үйрөтүү, эмгек кылууну адатка айландыруу, эмгекти сүйүүгө көнүктүрүү менен элдик оозеки чыгармалардагы каармандардын баатырдыгы, кажыбас эмгектин негизинде жетишкендигин окуп үйрөнүү менен жаш муундарды эмгек жөнүндө элдик макалдардын даанышмандыгын аныктоо жана эмгексиз адамдын ден соолугунун чыңалбастыгын, эмгексиз жашоо уланбастыгын далилдөө.

Негизги мазмуну. «Эмгекке тарбиялоо адамзат тарыхындагы билим алуу, кесипке ээ болуу, тарбия иштерин уюштуруу түпкүлүгүндө эмгекке, анын негизинде турмушка даярдоо менен тыгыз байланышта. Ушул себептен «бардыгы эмгекке тарбиялоо» деген ураандын калетсиз экендигин белгилей кетүү зарыл» [1]. Азыркы мезгилде көйгөйлүү маселенин бири баланы ата-эне кантип эмгекке тарбиялашы керек. Ата-эне эмгек аркылуу баланы чыдамкай, сабырдуу, жөнөкөй, эмгекчил, боорукер, сарамжалдуу,

ден соолугу чың, элпек, ыймандуу болууга тарбиялайт. Кыргыз элинде мындай накыл сөз бар: «Балаң бешке чыккандан кийин, кулундай жумша».

«Ал эми улуу педагог А. Макаренко: бала 5 жашка чейин ким болсо, кийин да ошол болот», – деген ойду айткан. «Беш жашар балдардын да үй-бүлөлүк жана үй тиричилик милдеттери болгон, мисалы, кичүүлөрдүн багышуу (бул табиятта оңой иш эмес), үй жаныбарларын кароо, мал жаюу сыяктуу. Өспүрүм куракта эле балдар чоңдор менен бирге эмгек ишмердүүлүгүнүн дээрлик бардык түрлөрүнө тартылып, белгилүү бир кесиптик көндүмдөрдү жана жөндөмдөрдү өздөштүрүшкөн» [2, 53].

Караңыз: «Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат». Уя бул канаты жетиле элек чырымтал балапандын жашаган жайы. Бирок каймана айтканда, балапан баланын келечеги ушул уяда түптөлүп жатат. «Уядан» алган көнүмүш таалим тарбия баланын жан-жаратылышына өчпөс тамга болуп басылып, аны өмүр бою коштоп жүрүп отурат. «Сүт менен кошо бүткөн нерсе сөөк менен кошо кетет», «Бала көргөнүн кылат, көсөө түрткөнүн кылат», – деген накыл сөз бекеринен айтылып калган эмес.

«Эмгек эрезеге жеткирет», «Эмгек – эрдин көркү, эр элдин көркү» деп айтылат элде [3].

Баланын калыптанышына ата-эненин, айлана-чөйрөнүн таасири зор. Эмгек кылсаң өзүңө жакшы. «Кылганың мен үчүн болсо, үйрөнгөнүң өзүң үчүн» – деген элде накыл сөз бар. Адам бала боюнча турбайт, чоңоёт. Мектепти бүтөт. Эр жетет. Мектепте жакшы окуш керек. «Билим менен акылды сенден эч ким уурдап ала албайт» – деген Ж. Баласагындын кемеңгер ыр саптары бар. Билимдин негизги пайдубалы мектеп. Бир кесиптин ээси болушуң керек. Билим алганга да эмгек керек. Элибизде: «Билим алуу ийне менен кудук казгандай» – деп бекеринен айтылбайт. «Жалкоонун үйүнөн отун издебе», – деп бекеринен макал чыкпаса керек, жалкоо эч нерсе жасабайт, эмгектенбейт. Эмгекчил адамдын элдин арасында жүзү жарык, сөзү өтүмдүү болот. Кадыр-

баркы бар. Жалкоону эч ким сыйлабайт. Эмгекчил болсоң, ден соолугуң чың болот, сергек, чыйрак, карылуу болосуң. Эмгекчил адам акыл-калчап ойлоно алат. Элибизде эмгек жөнүндө көп макалдар бар. «Эр эмгегин жер жебейт», «Маңдай тер менен тапкан эмгек таттуу болот», «Саргара жортсоң кызара бөртөсүн», «Үйүндө кулдай иште, сыртта падышадай жүр». «Үйүндө падышадай жүрсөң, сыртта кулдай иштейсиң», «Эринчээктин эртеңи бүтпөйт» – деген макалдар эл оозунда айтылып калган.

Кыргыз элинин элдик оозеки чыгармаларына кайрылсак «Манас» эпосунда Жакып менен Чыйырды Манасты эмгекке кантип тарбиялашкан? Жакып менен Чыйырды Манасты Ошпур койчуга кой кайтарууга жиберет. Эркелетпей, мал азабын көрсүн, бышсын, сөөгү катыксын дешет, Жакып менин койчум Ошпур деп айтпайт. Бай Ошпур бар козусун кайтар, мен картайып баратам, акысына козу берет, сенин мал табар кезиң деп, Жакып баласы Манаска ишенич артат. Бала болсо да намыстанып, байкуш болбой, эмгек кылса колдон келерин, кызыгып жанданып козу багууга жөнөйт. Чеге деген чоросу экөө жөнөшөт. Манас мал артынан жүрүп, ысыкка, суукка, бороонго көнөт. Жооптуу, эрктүү болууга көнүгөт. Мына ошентип Ошпурдун колунда 4 жыл жүрүп 12ге чыгат. «Бу Жакыптын жинди уулу, жетилип калган кези экен», – деп Ошпур да байкайт. Жакыптын ойлогон ою ишке ашат.

Алтайда кул, туткун болуп, итке минген жакырчылыкта, ачкачылыкта жашашат. Өз күчтөрү менен таман акы маңдай тери менен оокаттуу болушуп, 40 миң жылкы күтүп, сандыгын алтынга, күмүшкө толтурат. Эмгек-адамды бардар жашоого жеткирерин түшүнүшөт.

Ата-бабаларыбыз эмгекти баалашкан, эмгекке баа берген. Ошондуктан эл оозунда айтылган чыгармалардын баарында эмгек негизги орунда турган. Баатырлардын баары эмгекчил болушкан. Эмгектин аркасы менен эли жерин сактап келишкен. Эмгек менен билеги күчтүү болуп чоңоюшуп, эч нерседен тартынбаган, коркпогон күчтүү болушкан.

Элибизде уулум эмгек жөнүндө, алардын жалкоолугун, эмгекчилдигин даңазалаган элдик оозеки чыгармаларда каармандар көп. «Манас» эпосундагы өз ак эмгеги мээнети менен көгөргөн, эсепсиз байлыкка-бөлөнгөн Көкөтөй байдын Бокмуруну жөнүндө айтып берейин. Бокмурунду Көкөтөй «Кайыпчылык белинен, кайнаган ысык чөлүнөн» таап алган жалгыз бакма баласы. Көкөтөй таап багып алган жалгыз уулун бапестеп, көзүнүн агы менен тең айланып, эрке өстүрөт. Бокмурун кара жумуш эмне экенин билбей түйшүк тартып түйшөлбөй, алтын-күмүшкө бөлөнүп, куурай башын сындырбай «ак кол», эрке талтаң болуп чоноёт. Эрке өскөн Бокмурунга эс кирбейт.

Бокмурун өзүнүн айтканы:

Эркелик менен ар качан.

Эртеден кечке уктадым.

Эркелик менен жаш жүрүп,

Эчтеме туйбай мас жүрүп.

Эл кадырын билбедим!

Жуулбастан кирдедим,

Журт кадырын билбедим!

«Эрке бала эрте бузулат» деп элде айтылгандай, атасы өлүм астында жатса, эсирип Бокмурун кыз издеп Ооганга кетет.

Көкөтөй өлүм алдында жатып, кетирген кемчилигине өкүнөт: «Жалгыз балам Бокмурун, башынан билем шоктугун, баламда акыл жоктугун». Өзү эмгек кылбаган Бокмурун атасынын сан жеткис дүнүйө-мүлкүн, эсеп жеткис төрт түлүгүн каалагандай чачып жок кылат.

Көкөтөйдүн өзүнүн: «Бир адамдын ырыскысы, бирөөгө ырыс болбойт, башка адамдын дүйнөсү, башкага дүйнө болбойт» деген сөзү чын болуп чыгат. Демек, мындан улам «Манас» эпосу бизге дагы бир жолу, пенде баласы эмгеги менен гана киши катары торолуп, аброй күтүп, адам боло алат, анын дене-бою жана акыл-эси эмгек аркылуу гана чыйралып чыңалат, эмгектен оолак, эрке өскөн баланын эртеңи бүдөмүк, «Эмгеги аздын өнмөгү аз», Эмгекчил киши кадырлуу, эмгексиз киши жабырлуу» деген логиканы ишаралап турат» [3].

XIX кылымда Калыгул Бай уулу кыргыздын улуу ойчул акыны жашап өткөн. Ал

учурунда болочок болоор заманды болжоп, алдын ала айткан көрөгөч касиетинен улам эл ичинде «Олуя Калыгул» деп айтылып калган. Акын эмгек жөнүндө эң сонун асыл ойду айткан: «Жакшы адеп жол-жоболорун үйрөнүүдөн башка да, киши болуп жетилиш үчүн эң негизги нерсе, эмгекчилдик сапатка эгедер болуш шарт. Акындын ишениминде эмгекчилдик-адеп-ахлактуулуктун өзөктүү көрсөткүчү. Калыгул, азамат мойнун жок кесет, жокчулук, жакырчылык басынтат, кор кылат, ошондуктан балдар турмушка умтулуш керек, андай турмушка ак эмгегиң, мээнетиң менен гана жетесиң, кичинекейиңден түйшүкчүл болуп өз бактыңды, өз тагдырыңды өзүң жасоого тийишиң деген ой идеяны билгизет. («Дүйнөнүн барысы, эмгек кылсаң табылат, абийириңиз жабылат, акылы бар жаш балдар, как ошого камынат»). Эмгек бардыгына падыша. Ал сени акыры жүрүп, алтын аяктан суу ичирет» – дейт [4].

Дагы бир кыргыздын ак таңдай акыны, отурган жерин ырга айландырган Арстабек Буйлаш уулу жөнүндө айтып берейин. XIX кылымда жашап өткөн Арстанбек акын да эмгек темасына кайрылган: «Эмгекти сүйүү, эмгекчилдик-Арстанбектин урматтаган жогорку нравалык дөөлөттөрүнүн бири болгон. Ийгилик, байлык Чекеден тер агызган ак мээнет менен гана келерин, бакыбат турмушту, барчылыкты күрөш менен жеңип алуунун зарылдыгын насааттаган акын. Эмгексиз эр жигиттин башына бакыт кушу конбос, мээнеткечтик адам баласынын адеп-ахлактуулугунун белгиси. «Мээнет менен жан багыш – адамдыктын белгиси», - дейт Арстанбек.

Мисалы:

Териң төгүп жерге жак.
Жыгачың арбын кыйбаса,
Кирпичин арбын куйбаса,
Бышыксынган жигитке,
Салынуу турган там кайда?
Арыгын терең казбаса,
Арпасын тегиз чачпаса,
Топондугун чыгарбай,
Токтотуп суун суугарбай,
Дыйкансынган жигитке,

Бышып турган дан кайда? – дейт ырында акын [4].

Демек, өзүң эмгек кылбасаң, эч нерсе өзү эле пайда болбойт.

Атактуу акын, манасчылык өнөрдү аркалай жүргөн Жеңижок өзүнүн «Үй-бүлө» деген ырында:

Уулуң жаман болгон соң
Киши келсе теңебейт,
Кишиге өзүн теңебейт.
Оолугуп сүйлөйт обу жок,
Өз акылын ченебейт.
Айылдап жүрөт дардайып,
Оокаттын болбой камында [5].

«Бала чегилбеген жумуртка» деген накыл сөз бар. Ал бала деп көп маани бербей коёбуз. Бала болсо, айлана-чөйрөнүн таасири менен калыптанып, саат сайын, күн сайын өзгөрүп өсүп турат.

«Адам баласы эмгектен ажырап калганда аны ыйык тутпай калганда, бекерчиликти, жанбактылыкты жанына жолдош кылган кезде кандайча нравалык деградацияга учурап, адеп-ахлак жактан бүлүнөөрүн турмуштун мисалы менен ачык-айкын көрсөтүп берген. Бүгүнкү күндө биздин айылдарыбызда. Шаарларыбызда ата-энесине жүк болуп, куурай башын сындырбай, бөтөлкө, нашаа менен дос болуп көчө таптаган бейадеп жаштар азбы?» [3].

«Баланы башынан үйрөт, чырпыкты жашынан ий», «Баланы жакшылыкка жетелеп жанаштыр, жамандыктан адаштыр», «Бакырып үйрөтпөй, акырын үйрөт», – деген элибиздин философиялык макалдарынын мааниси зор. Жеңижок кыргыздын сулуу келин-кыздарынын көрк келбетин сыймыктанып тамшанып даңаза кылат: «Суйкая басып керилген, сулуунун көркү бой болот» – дейт.

«Үй-бүлө» деген ырында:

Алганың жакшы болгон соң,
Кирсең үйүң ордодой,
Көңүлүңдү куш кылат,
Кымбат баа жоргодой,
Таза болот сымбаты,
Алганыңдын бир башы,
Жаркыраган айнектей
Кармаган казан, тулгасы.

Ачык болот кабагы,
Барды – жокту байкатпай
Берекелүү тамагы[5].

Акын ички жан дүйнөнүн сулуулугун, ак эмгек, адал эмгек, мээнеткечтик, эмгекчилдик сапаты менен байланыштырат. Аялзаты эмгек менен сулуу, анын тышкы сулуулугун эмгек ого бетер көркүнө чыгарат.

Жеңижок «Акын болсоң» аттуу ырында ушундай күн-түн тынбаган эмгек-мээнети менен не бир укмуш көз жоосун алган буюмдарды жасаган, колунан көөрү төгүлгөн, дубанда жок чебер, жез оймок керемет уздарды суктануу менен көкөлөтүп ырдаган [4].

Адамды адам кылган эмгек. Эмгексиз жашоо уланбайт. Эмгек-жашоону көркүнө чыгарат.

Кыргыздын жазгыч акыны Тоголок Молдо да чыгармаларында эмгек темасына чагылдырган. Тоголок Молдо кыргыз адабиятына биринчи тамсил жанрын киргизген. Мисалы: акындын «Иттин доолдой тиктирем деген» тамсили эл ичинде ылакап болуп айтылып калган. Ит кышты-кыштай үшүп, калтырап чыгат. – Сениби, жайында доолдай тиктирбесем, – дейт. Бирок жай келгенде унутуп, көлөкө издеп, тилин салаңдатып, акактап жатат. Жалкоо болсоң, өзүңдү да бага албайсың. Жашоондо жылдын 4 мезгилине адам баласы даяр болушу керек. «Акын жалкоолук илдетке альтернатива катары мээнеткечтикти, эмгекчилдикти карама-каршы койгон. Ушул эмгекчилдик сапат жагынан Тоголок Молдо өмүр бою өзгөлөргө өрнөк болгон. Жаш кезиндеги мээнеткечтигин айтпаган күндө да, ал жетимиштен өтүп, каруу-күчтөн тайып калган кезинде да күн-түн тынбаган түйшүк менен жашаган. Сөзүбүз далилдүү болуш үчүн улуу инсандын замандаштарына сөз берели: «Молдокем күнү-түнү дебей, түнү-түнү дебей чыгармаларын жазат. Түнкүсүн бир оокумга чейин чыракты коюп алып отурганы отурган. Ошондо молдокемдин эмгекчилдигине, чыдамкайлыгына, чыгармачылыкка ашкере берилген адам экенине көзүм жеткен». (Ишенаалы Разакул уулу).

Акын океандай «Манасты», «Семетейдин», «Сейтектин» толук вариантын, «Жаңыл мырза», «Шырдакбек», «Эр Эшим», «Мендирман» дастандарын, «Кыргыз тарыхы», «Тарых, түпкү аталар» сыяктуу санжыраларды кагазга түшүрүп, алтынга алмашкыс мүлктөрдү элине, кийинки муундарга белек кылып калтырып кеткен» [4].

Карачы, караңгычылык, сабатсыз заманда Тоголок Молдо кажыбас кайраттын, эмгектин аркасы менен бизге адабий мурас калтырып кеткен.

Эми тоо булбулу, төкмө акын Токтогул да эмгек темасына кайрылып, ырларында эмгекти сүйүүгө үгүттөйт. Акын чыгармаларынын бүткүл мазмуну менен жалкоо, шалаакы, айдама, жетелеме болбоону, («Эркиң менен жумуш кыл, эринчээк жалкоо дедирбей»), турмушка жигердүү, активдүү эпчил («Жакшы азамат түрдөнүп, жалбыртаган жалындай, өзүн-өзү асырайт, эр жигиттин белгиси, эпчил болот термелеп, «от жаккан казан сыяктуу, оргуп, оргуп кайнаган»... Андан көрө эгин бак, алың барда жулунуп»), өз бетинче болуп, өз бак-талаайын өзү курууну, өз тагдырына өзү кожоюн болууну, оорчулуктарга тизе бүтүп чөгөлөбөөнү («Эр жигиттин белгиси – кайраттуу болот жалындап») насыяттайт [4].

Улуу акын башынан көп кыйынчылыктарды өткөргөн. Сибирге айдалган. Өз күчүнө гана ишенип, жеңе билген. Акын чыдамкай болууга чакырат.

«Манас» эпосундагы Каныкейди көрөлү. Айкөл Манас кырк чоросу, Бакай, Алмамбет, Чубак, Сыргак сыяктуу Көкжал баатырлары менен заматта жоо-жарагын байланып, тулпарларын минип, жолго чыгууга даяр болушат.

Акылман Каныкей ошондо Манас баштаган эрлердин ашка гана эмес, катуу багыт жолго бараткандыгын, калмак кытай менен кырылышар, кыркылышар кез келгендигин туюп баатырларды ок өтпөс, кылыч кеспес зоот-чопкут, жарак жабдык, кийим-кече менен жакшылап жабдыйын деп, аларды токтотуп, кайра аттарынан түшүрөт. Каныкей мурдатан эле Манастын кырк чоросуна жоого кие турган кийимдерди

астыртан камдап жүргөн экен. Кайран жеңең Каныкей өзү баш болуп не бир колуна көөрү төгүлгөн уздар, иштүүлөр, усталар менен күндөп-түндөп мээнет кылып, кырк чоро үчүн арасына болот оюп төктүрүп, сайса найза тешкисиз, чапса кылыч кескисиз кырк тон, кырк чопкут, кырк калпак, кырк тумак, кырк өтүк, кырк кемер кур, а түгүл кырк тулпар да даярдап коюптур. Буларды кийген кырк чоро терилерине батпай кубанып, Каныкейдин сарамжалына айран калышат. Манас зайыбынын кеменгерлигине, кырк чоросуна көргөн камкордугуна, акылман айлакерлигине оозу ачылып, терең ыраазы болуп, жолдошторунун алдында: Каныкейге баш ийдим, эми «атан-энең дебеске, артылта камчы салбаска, артынан күнү албаска, ак келтенин огу урсун, көк милтенин чогу урсун!» – деп ант берет. Манас «не турдунар кырк баатыр», – деп шарт аттанып Көкөтөйдүн ашына жөнөп кетет [6].

Биз мындан Манас баатырды Каныкей толуктап турган, төгөрөгү төп келген аялзаты. Каныкей-иштүү, ууз, колуна көрү төгүлгөн. Ал сезимтал да болгон. Жакшылык, жамандык болорун сезген.

Кыргыздын таланттуу акыны Алыкул Осмонов ырларында эмгек темасына көп кайрылган. «Маляр» деген ырында:

«Маляр» келди бир чоң үйдү майлады,

Кабак түйгөн капалыкты айдады.

Ушул адам ушул сырдуу кийимчен,

Бул дүйнөнүн үстүндөгү каймагы [7].

Жөнөкөй эмгек, чаң, ылай – мына ушул эмгектен адам баар таап, өз колу менен ойдогудай жасап аларын сүрөттөп эмгектин жаман жакшысы жок, адам баласы үчүн баары керек экенин ырында чагылдырат. Алыкул Осмонов бул ыры менен поэзияда жаңычылдыкты алып келген.

«Үй тазарды жарк деп кабак ачылды,

Өмүргө каз учкан чаңдар басылды

Сөздөрү орой чала кызуу бул адам

Бул дүйнөнүн асылынын асылы» – дейт [7].

Адам баласы үчүн үйүң таза, иреттүү болсо, адамдын көңүлү куунак, ыракат алып жашайт. Маляр болуп иштеген адамды

эмгектенип, адамдардын асылы, – деп акын баалайт. «ФЗОдогу иниме»

«Экөөбүздү бирдей өлчөп карасаң,

Жумушчунун бекемирээк далысы» – деген ырында акын оору менен алпурушуп жүргөн убакта, жумушчунун ден соолугу бекем, кара күч жумушу адам баласына пайдалуу экенин, керек болсо, өмүрү узун болорун чагылдырат. Үйү заводдун жанында болгондуктан, эртеги кеч өтүп жаткан жумушчуларды көрүп, эмгек темасын кеңири сүрөттөгөн. Багбанчылыкты да жогору баалаган.

Акындын «коончу» деген ырында

«Кана жесем сен айдаган коондон,

Каным сергип, кубаттанам, оңолом» – деп өзү айткандай адам баласы жашылча жемишти көп жесе, ал адамдын иммунитетти көтөрүлүп, ден соолугу чыңалат. Диетологдор жүзүм менен коон адамдын организминде бир жыл бою сакталарын изилдешкен. «Жүзүм айы» деген ырында

«Жүзүм айы бир өткөн соң кучактап,

Жаным жырғап калып калдым калаада» – деп кубануу менен ыр саптарында оюн айтат [7]. Элибизде ушундай маалымат бар го. Кавказ эли 100дөн ашык жашайт деп. Себеби жүзүм өстүрүшөт. Жүзүмдөн вино жасап ичишет. Жүзүм бул – кан. Каның толук болсо, ден соолугуң чың болот. Ошону менен бирге быштак да көп жешет. Жүзүм менен быштак организмге эң пайдалуу.

Акын ден соолугуна байланыштуу жайлоого көп чыгып, кымыз ичкен, ден соолугун бекемдеген. «Жылкычыга», «Кызыл жүк» аттуу ырларында эмгектин ар тармагын чагылдырган. Эмгексиз жашоо уланбайт. Эмгек – бул жашоонун жан азыгы жана ден соолуктун өзөгү.

Кыргыз элинин улуу инсаны, эл үчүн опол тоодой эмгек кылган Искак Раззаков эмгек жөнүндө учкул сөздөрдү айтып кеткен.

«...Уйку таттуу, эмгек андан да ширин».

Эмгекчил адам өзүнүн ишин бүтүргөндөн кийин көңүлү тынчып, эс алып калат. «Таман акы маңдай териң менен тапкан эмгек таттуу». – деп элде бекеринен айтылбайт. «Ишти эч качан, эртеңкиге калтырба» – деп эл оозунда айтылып

жүрөткө, бул ата-бабаларыбыздан калган эмгектин урааны деп ойлойм.

«...Эмгек бар жерде жылыш бар, жылыш бар жерде ырыс бар». Исхак Раззаков айткандай эмгек кылсаң жылыш болот, ийгилик алып келет. «Эмгек адамды эрезеге жеткирет» – деп элибизде бекеринен айтылбайт.

«... Элет адамдарын өзгөчө кастарлайм, алар менен аңгемелешкенди жакшы көрөм. Алар жерге жакын, жердин тамырын тартып, жер менен сүйлөшүп, сыр бөлүшкөндөй мага туюлат» – дейт Исхак Раззаков.

Карапайым айыл жеринде жашаган адамдардын эмгегин баалаган. Жаздан баштап түшүм жыйнаганга чейин жер менен алектенишет. «Жаздын 1 күнү бир жылга тете» – деп бекеринен айтылбаса керек. Түйшөлүп, тынбай ысыка карабай маңдай терин агызып эмгектенишет. Эңкейип эмгек кылган адам эң жөнөкөй токтоо, калыс болот.

Исхак Раззаковду замандаштары: «Ал бир сөзүн эки кылбаган так адам болгон» – деп жазган Казы Диканбаев.

«Анын эмгек күнү саатка эмес, мүнөткө да бөлүнгөн» – деп айтышат. Ал мамлекетинин өнүгүүсүнө жан үрөп салымын кошкон.

«... Эл мени дайыма ак эмгегимден эскерип жүрсө, мага ошол байлык, дөөлөт, ырыскы,» – деген Исхак Раззаков [8].

«Ак ийилет, бирок сынбайт» дегендей Исхак Раззаковдун ак эмгегин кыргыз эли баалап, элибиздин ичинде эли үчүн ак иштеген, ишин билген так, патриот, уюштургуч, көсөм инсан экенине сыймыктанып таазим этип отурушат. Иннаваттуу өмүр сүрөм десең – иштен тажаба...

Иштей бил... Иш сенин зарылдыгың болгондо гана турмуштун өтөлүнө чыга

жашайсың... деп улуу инсан Исхак Раззаков жаштарга чакырык жасаган [5].

Корутунду. Үй-бүлөдө эмгекке тарбиялоодо бала кезинен эмгекти сүйүүгө, эмгек кылууну көндүм адатка айландырууга, негизги милдет болуп саналарына жетишүү. Ой жүгүртүүсүнө таасир этүү, «Баланын уккан сөзү кулагында калат» - дегендей ата-бабабыздын эмгек жөнүндө макалын, наркнасилин айтып туруу абзел. Азыркы ааламдашуу мезгилинде кара-күч жумуштарынын көп жасоо ден соолук үчүн, өмүрү узак болушуна өбөлгө болорун жаш муундарга байма-бай маалымат берип туруу чоң ийгиликти алып келет деп ишенебиз.

Адабияттар:

1. Мамытов А.М., Джанузак К.Ч. Дене маданияты теориясы. Жалпы негиздери: Окуу куралы. – Б., 2019. – 170-б.
2. Мурзалиева З.К. – Түрк тилдүү Алтай элдеринин келечек муунду тарбиялоодогу этнопедагогикалык баалуулуктары. Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2023. – № 1 (59). – С. 48-54.
3. Байгазиев С. «Манас» эпосунун педагогикасы. – Бишкек, 2021. 37-40-бб.
4. Байгазиев С. Кыргыздын улуу акындарынын этикасы жана педагогикасы. – Бишкек, 2007. – 13-59-бб.
5. «Мурас». – Фрунзе, -1990. 256-258-бб.
6. Байгазиев С. Айкөл Манас. – Бишкек, 2002. – 81-82-бб.
7. Алыкул Осмонов. – «Салам» Басма үйү, – I том, 2014. – 281-286-бб.
8. Жоробеков Ж. Исхак Раззаков улуттун улуу инсаны. – Бишкек, 2021. – 358-382-бб.

*Рецензиялаган:
Байгазиев С.О.,
филология илимдеринин доктору, профессор,
КББАнын академиги*

МАМЛЕКТТИК ТИЛ

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК

OFFICIAL LANGUAGE

*Бекбоева Айдай Абылбековна,
Кыргыз билим берүү академиясы,
ага илимий кызматкери,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

**КӨП ТИЛДҮҮ ЧӨЙРӨДӨГҮ БАЛА БАКЧАЛАРДА КЫРГЫЗ
ТИЛИН ҮЙРӨТҮҮНҮН ШАРТТАРЫ**

*Бекбоева Айдай Абылбековна,
старший научный сотрудник,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

**УСЛОВИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА
В ДЕТСКИХ САДАХ В МНОГОЯЗЫЧНОЙ СРЕДЕ**

*Bekboeva Aidai Abylbekovna,
Senior Researcher,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

**CONDITIONS FOR TEACHING THE KYRGYZ LANGUAGE IN
KINDERGARTENS IN A MULTILINGUAL ENVIRONMENT**

***Аннотация:** Макалада мектепке чейинки курактагы балдардын көп тилдүү баарлашуусунун маңызы социалдык-педагогикалык парадигманын негизинде каралган. Мектепке чейинки курактагы балдардын көп тилдүү баарлашуусун өнүктүрүүнүн социалдык-педагогикалык моделдештирүү ыкмасы теориялык жактан ачылып берилди.*

***Аннотация:** В статье рассмотрена сущность многоязычного общения детей дошкольного возраста на основе социально-педагогической парадигмы. Теоретически обоснован подход к социально-педагогическому моделированию развития многоязычного общения дошкольников.*

***Annotation:** The article examines essence of multilingual communication of preschool children on basis of socio-pedagogical paradigm. The approach to socio-pedagogical modeling of development of multilingual communication in preschoolers is theoretically substantiated.*

***Түйүндүү сөздөр:** көп тилдүүлүк, көп маданияттуулук, когнитивдүүлүк, чөйрө жана моделдештирүү, лексика.*

***Ключевые слова:** многоязычие, мультикультурность, когнитивность, среда и моделирование, лексика.*

***Key words:** multilingualism, multicultural, cognition, environment and modeling, vocabulary.*

Киришүү. Дүйнөдөгү көптөгөн адамдар кандайдыр бир эки маданияттык ченемде жашаганы белгилүү: бир жагынан – бул улуттук маданияттын так чеги, экинчи жагынан – маданият аралык сүйлөшүүнүн кенен контексти. Кыргызстанда учурда эки же андан көп тилди билүү маанилүү. Ааламдашуу – бул мезгилдин бир белгиси. Убакыт жана мейкиндик кысылып, чек аралар ачылып, кыймылдуулук жана калктын миграциялык активдүүлүгү өсүп жатат. Башка өлкөнүн, элдердин жана маданияттардын өкүлдөрү менен жеке жана ишкер таанышуулар заманбап адам үчүн кадимки иш болуп калды. Эң аз дегенде эки же үч тилди билүү – ааламдашуу маалыматтык коомдун талаптарынын бири. Ошондуктан Кыргызстанда да көп тилдүү билим берүү, инсанды калыптандыруу, үч же андан көп тилде сүйлөшүү көндүмдөрүнө ээ болуу, интеграцияга, башка чөйрөгө адаптацияланууга түрткү берген мектепке чейинки уюмдар иштешет.

Изилдөөнүн максаты. Мектепке чейинки курактагы балдардын көп тилдүү баарлашуусун өнүктүрүүнүн социалдык-педагогикалык моделдештирүү ыкмасын теориялык жактан негиздөө.

Изилдөөнүн милдети.

1. Көп тилдүү бакчаларда кыргыз тилин үйрөтүүдө баланын курактык жана жекече өзгөчөлүктөрүн эске алуу.

2. Көп тилдүү чөйрөдөгү бала бакчаларда тилди үйрөтүү шарттарын аныктоо.

3. Өнүктүрүүчү чөйрө, анын түрлөрүн түзүүнү негиздөө.

Негизги мазмуну. *Изилдөөнүн натыйжасы жана талдоо, тилди өнүктүрүүчү чөйрөлөр:*

Көп тилдүүлүк дүйнө жүзүндөгү көпчүлүк өлкөлөрдө кенен тараганы жалпыга маалым. Жер жүзүндөгү калктын 70%ы кандайдыр бир деңгээлде эки же андан көп тилде сүйлөшөт [1]. Көп тилдүүлүк деп «Бир нече тилди белгилүү социалдык жалпылыктын (эң алгач мамлекеттик) чегинде колдонуусу; индивидум (элдердин тобу) тарабынан бир нече тилди колдонуусу» түшүнүлүп, алардын ар бири конкреттүү

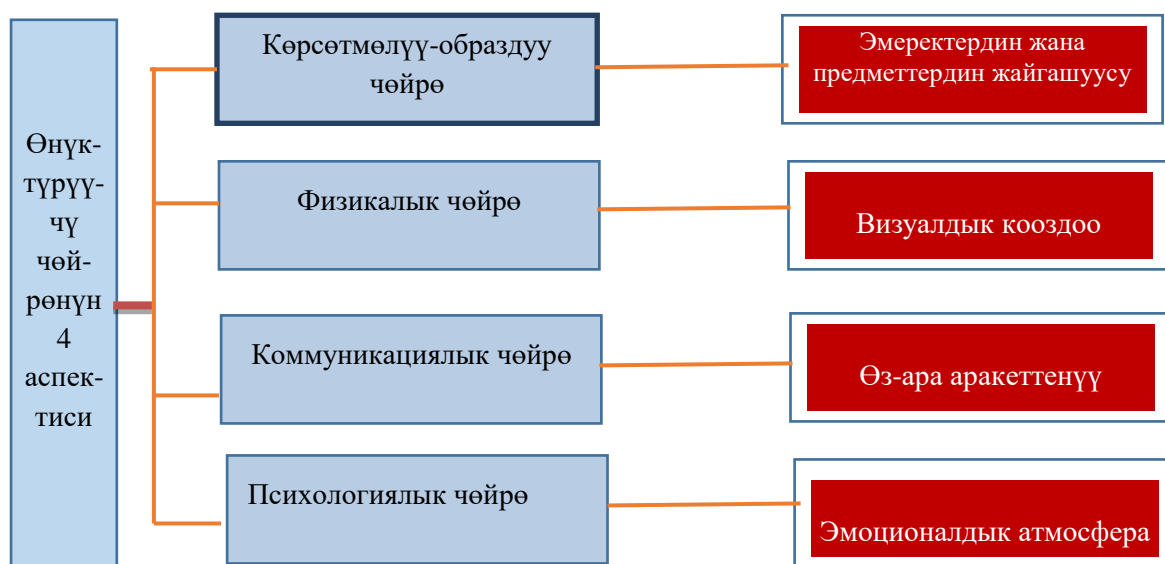
коммуникативдик кырдаалга ылайык тандалып алынат. Көп тилдүүлүк көпчүлүк учурда эки тилдүүлүк (билингвизим) формасында жана бул бир канча тилдер колдонулган чөйрөдө иш жүзүнө мыкты ашырылат. Тилдерди билүү адамдын өзүн чечкиндүү сезишине түрткү берет, анын мүмкүнчүлүктөрүн жана турмуштун перспективаларын, күнүмдүк жашоосунун мейкиндигин кеңейтет. Биздин пикирибизде, заманбап коомдун талаптары жана техникалык прогресс көп тилдүүлүктү билимдүү адамдын жашоосунун ажырагыс бөлүгүнө айлантты. Көп тилди өздөштүрүүгө бала кезден тартуу туура деген ойдобуз, себеби мектепке чейинки курактагы балдарды ала турган болсок, так ушул балалык курак табигый жолдор менен бир нече тилди үйрөтүүгө эң сонун мүмкүндүк берет. Эгер бала кичинесинен жактырган экинчи тилди үйрөнүп баштаса, өзүнүн теңтуштарына караганда башка тилдерди үйрөнүү ага жеңилерээк болот. Ошондуктан учурда башка экинчи, үчүнчү тилдерди үйрөнүп жаткан мектепке чейинки уюмдардын саны тез өсүүдө. Балалык курактан баштап эки тилде сүйлөгөнгө көнгөн адамда өзгөчө когнитивдик жөндөмдүүлүк калыптанаарын изилдөөчүлөр көрсөтөт. Булардын өзгөчөлүгү ар кандай кырдаалдарда оңой багыт ала алат жана абстрактуу ой жүгүртүүгө жөндөмдүүлүгү эртерээк өнүгөт. Алардын интеллектуалдык өсүүсү, ой жүгүртүүнүн ийкемдүү артыкчылыгы, көбүрөөк чыгармачылык мамиле, бири-биринен көз карандысыз ой жүгүртүү жөндөмдүүлүктөрүн байкаса болот.

Улуу окумуштуу Л.С. Выготский көп тилдүүлүктүн ойлонууга тийгизген таасири жана адамдын өнүгүүсүнүн деңгээли оң гана болот деген тезисти сунуштаган [2]. Ал бир ойду бир нече тилде айта алуу жөндөмдүүлүгү балага көптөгөн башка тилдердин ичинен өз тилин белгилүү бир система катары көрүүгө мүмкүндүк берет деп баса белгилеген. Анын англис тилине которулган «Thought and Language» («Ой жүгүртүү жана кеп») китебинде дал ушул маселени айткан,

бул көп тилдүүлүктү изилдөөнүн жаңы кылымы үчүн негиз болуп калды.

Ошентип, көп тилдүү балдардын негизги артыкчылыктары алардын ой жүгүртүү өзгөчөлүктөрү артыкчылыктуу, ар кандай деңгээлдеги маалыматтарды кабыл алуу, аларга чыгармачылык мамиле жасоо билгичтиктерден турат. Бала ата-энелеринен жөн гана ар кандай тилдерди гана үйрөнбөстөн, аларды ар кандай максаттарда пайдаланууну, маданияттык салтты жана ченемдерди эске алуу менен кептик кырдаалга ылайык сүйлөөнү дагы кабыл алат. Баланын өнүгүүсү жана ишмердүүлүгүнүн багыты көбүн эсе чоң адамдардан көз каранды, айта кетсек: түзүлгөн шарт-

тардан, алардын жашоосунун уюштурулганынан, оюнчуктарды тандоо жана дидактикалык материалдардан, алардын кантип жана кайда жайгашкандыгынан, түзүлгөн атмосферадан ж.б. Жогоруда келтирилген факторлордун бардыгы өнүктүрүүчү чөйрөнү түзөт, ал эми чөйрө бул адамды курчап турган шарттар жана таасирлердин жыйындысы эмеспи. Баланы курчап турган жандуу-жансыз нерселердин баарысы анын психикасын калыптандырат, анын билиминин жана коомдук тажрыйбасынын булагы болуп эсептелинет. Биздин оюбузча, баланы өнүктүрүүчү чөйрөсү – бул баланын дараметин толук ишке ашырууга түрткү болгон коопсуз шарттар.

1-Схема. Өнүктүрүүчү чөйрө

Схемада көрсөтүлгөндөй, баланын сүйлөшүүсүнө алардын тилдик өнүгүүсүнө жардам берген физикалык чөйрөнү түзүү керек. Мисалы, мектепке даярдоо «Наристе» (480 с) программасы активдүү борборлорду уюштурууну, ошону менен катар билим берүү процессинин максат, милдеттерине жараша эмеректердин жайгашуусун мезгил-мезгили менен өзгөртүүнү сунуштайт [3].

Активдүүлүк борборлору – бул балдарды өнүктүрүү жана окутуу үчүн атайын уюштурулган мейкиниктин бөлүктөрү. Бул мектепке чейинки уюмдардагы топтордо

милдеттүү болуп саналат. Алардын саны жана багыттуулугу балдардын курактык тобуна, окутуунун максат, милдеттеринен көз каранды. Мындай борборлор балдардын муктаждыктарына жараша өзгөрүшү мүмкүн. Мисалы, негизги борборлор: сөз өстүрүү, математика, илим жана чыгармачылык, көркөм чыгармачылык ж.б. Темаларга ылайык театралдык устакана, конструкциялоо жана курулуш, кулинарияга, изилдөөлөргө карата өзгөрүшү мүмкүн. Учурда көпчүлүк мектепке чейинки уюмдарда эмеректерди жайгаштыруунун салттуу фор-

масы басымдуулук кылат. Бул балдардын бири-бири менен сүйлөшүүсүнө түрткү болбогонун эстен чыгарбайлы. Мисалы: кичи топтор менен иштөөдө, жуп менен иштөөдө, жекече иш алып барууда, балдарды жерге эркин жайгаштыруу ж.б. иштөөнүн түрлөрү бар. Ошондой эле балдарды өзүнүн жана башка элдердин маданияты менен тааныштырган этномаданияттык бурчтарды түзсө да пайдалуу болот. Коңшу жашаган элдердин маданиятын көрсөткөн бурчтарды түзүү да зарыл деп ойлойбуз. Максатка багытталып ойлонуштурулган, уюшулган физикалык чөйрө келечектеги баланын өнүгүүсүнө жардам берет жана көп тилдүүлүктүн булагы болушу мүмкүн. Атап айтсак, көрсөтмөлүү-маалыматтык чөйрө. Бул чөйрө белгилүү бир маалыматты алып жүрүүчү буюмдардын жардамы менен түзүлөт. Турмуш-тиричилик буюмдар, кийимдер, сүрөттөр ж.б. Мисалы, педагог эки тилдүү топтордо балдарды улуттук кийимдер, баш кийимдер ж.б. менен тааныштырышат. Балдар аларды карап чыгып, кармалап, кийип көрсө да болот. Көпчүлүк мектепке чейинки уюмдарда предметтердин аталышы угулган, коштолгон же сүрөт-плакаттар болушу мүмкүн. Улуттук кийимдерди баяндоодо костюмдун элементтери ошол тилде аталат. Мындан тышкары балдар дайыма жаңы нерсе кошо көрүп тургандай дубал сөздүктөрү илинип турса болот. Даярдоо тобунда балдардын колунан жасалган китептер, жазуулары менен сүрөттөр, саноо үчүн китепчелер ж.б. көрүүгө болот.

Паралеллдүү эки тилдүү тексттер менен китептердин кезектешме көргөзмөсүн жасоо жакшы натыйжа берет. Мындай көргөзмөнү балдарга эркин жеткиликтүү кылуу абдан маанилүү. Эки тилде кыскача текст менен коштолгон кандайдыр бир предметтерди же аракеттерди көрсөткөн сүрөттөр сөзсүз эле салттуу болушу керек эмес, аларды балдар үчүн шайыр жана жагымдуу кылса болот. Ал үчүн бөлмөдөгү дубалды же тактаны пайдаланса болот. Көрсөтмөлүү жаңы куралдарды балдар менен чогуу же ата-энелердин коштоосунда түзсө да болот. Мисалы балдар үчүн жаныбарлар менен канатуулардын

учурашып жаткан сүрөттөрү абдан кызыктуу, мындай сүрөттөрдүн жардамы менен экинчи тилди үйрөтүү пайдалуу, мындайда балдар өзүлөрү да бир кырдаалды ойлоп таап же тартып бере алышат. Сүрөттөрдү чап-ташат, ар кандай каармандар менен кырдаалдарды моделдештиришет. Модель – бул француз сөзү, орусча образец, кыргызча үлгү деген түшүнүктү берет [4, 84].

Дагы бир өнүктүрүүчү чөйрө, өздүк алфавит – балдардын аттары менен таблица жасап, аны алардын сүрөттөрү менен топко илип койсо да болот. Балдар тамгалардын жазылышын көрөт, бул абдан маанилүү. Ошондой эле, көрсөтмөлүү, образдуу чөйрө-визуалдык колдоо карточкалары. Бул карточкалар эки тилдүү сүйлөшүү процессинде тексттер менен иштөө учурунда алардын кооз тартылышына карай аталыштарды жазууну болжолдойт. Анткени сүйлөө учурунда жаңы сөз же татаал сөздөр кездешши мүмкүн. Мындай карточкаларды балдар убактысын өткөргөн жайларга жайгаштырса да болот. Визуалдык колдоо карточкалар балдар үчүн жаңы жана билингвалдык сүйлөшүүдө керектүү болгон, өз жана чет тилдерде берилген сөздөрдүн басма дидактикалык материалы. Балдар оозеки билингвалдык сүйлөшүү учурунда же билингвалдык текст менен иштөөдө алар үчүн жаңы же татаал сөздөр кездешүүсү мүмкүн. Ушул учурда визуалдык карточкаларды пайдаланса болот. Көрсөтмөлүү – маалыматтык чөйрөнү уюштурууда педагог өз алдынча, ата-эне менен же балдар менен да даярдаса болот. Алар каалагандай өлчөмдө болушу мүмкүн жана тартылган сүрөт бир эле предметтин сүрөттөөсүн эки же үч тилде оозеки айтылышын камтыйт. Мындай карточкаларды балдар окуган кабинетте жайгаштырган оң. Мисалы, үй тиричилигинде колдонуучу буюмдар, үй-бүлөлөрдүн сүрөттөрү, мындай деталдар балдардын байкоолорун өнүктүрөт. Жеткиликтүүлүк эркин болушу абзел.

Дагы бир маанилүү аспект – коммуникациялык чөйрө. Бул педагог менен баланын, балдардын бири-бири менен болгон, ошондой эле башка адамдар менен да өз ара аракеттенүүсү. Алты жаштагы балдар бел-

гилүү бир сабаттуулук көндүмдөрүнө ээ болушат. Айта кетсек, алар чоң адамдар менен китептерди караганын, аларда тамгалар, калем, кагаз менен таанышуу тажрыйбасы пайда болот. Чоң адамдар кантип сабаттуулукту пайдалангандыгына байкоо жүргүзүшөт. «Бир адам бир тил» принцибин колдонушуп, чоң ата, чоң апа, достор менен же башка булактардан улам башка тилдерди өздөштүрүүнү демилгелешет. Үй-бүлөдөгү маданий мурастар менен жанындагы досторун, курбуларын тааныштырса да болот. Мисалы, үй-бүлө мүчөлөрүнүн бири башка мамлекетте жашайт, ал алып келген буюмдарды, даамдуу тоочтор, таттуу момпосуйлар, ошол мамлекет жөнүндө түшүнүктүү айтып берип, кылдаттык менен мамиле кылса, баланын өзүн өзү баалоосу жогорулайт. Мында колдоо жана чыдамкайлык менен үй-бүлө чыныгы көп тилдүү чөйрөнү түзө алышат. Чынында мындай үй-бүлөнүн маданий жана тилдик мурастары ошол үй-бүлөнүн гана маданий мурастары эмес, бардык коомдун энчиси катары кадырлоо керек.

Активдүү угуу – бул жанында отурган адам менен анын кебин активдештирүү жана ички психологиялык ыңгайлуулугун сактоо үчүн ага пикир алышууда колдоо көрсөтүүдөн турган сүйлөшүү техникасы. Бул көп тилдүү билим берүүдө керектүү ресурс.

Активдүү угуу, педагогдун буга ээ болушу өзгөчө мааниге ээ. Педагогдун активдүү угуусунун сырткы белгилери катары төмөнкүлөрдү аныктаса болот:

- баланын айткандарына катышуу, кызыгууну көрсөтүү;
- балага жардам берүүгө даяр болуусу;
- баланы толук түшүнүүгө аракет кылуу;
- үндүн, интонациянын, ошондой эле кубаттаган сөздөрдүн жардамы менен көңүлдү коюуну көрсөтүү;
- жанында турган адамдын кеби учурунда башын дайыма ийкеши;
- пикир алышуунун темасына ылайык келген жандоо;
- макулдугун билдирген жактоо;

- сүйлөп жаткан учурдан түшүндүрүү;
- түшүнбөй калса кайра суроо;
- жыйынтык чыгаруу.

Белгилүү психолог Ю. Гиппенрейтер чоң адамдарга активдүү угуунун ыкмаларын өздөштүрүүсүн сунуштайт [5]. Эгер аларды пайдаланса төмөнкү жыйынтыктарга жетишет:

- баланын кайгыруулары азайып кубанычтары көбөйөт;
- бала өзү жөнүндө көп нерселерди айтып бере баштайт;
- даттануулар аңгемелешүүгө өсөт;
- активдүү угуп баштайт;
- өзгөрүшөт, чыдамкай боло башташат.

Коммуникативдик чөйрө сүйлөшүү үчүн ар кандай мүмкүнчүлүктөрдү камтыйт: техникалык, эмоционалдык, социалдык жана этикалык. Мектепке чейинки уюмдарда техникалык кандай каражаттарды колдонобуз, булар – экрандуу угуу, көрүү каражаттары, проекторлор, телевизорлор, интерактивдүү такталар. Булардын жардамы менен түшүнүктөр, кубулуштар, окуялар конкреттештирилет, кабыл алуу багытталат, уюштурулат, мазмуну объективдештирилет. Мультимедиялык презентациялар алгоритмдик иреттүүлүктө толук структуралаштырылган маалымат толтурулган, ачык таяныч образдардын системасы катары окутулуучу жана өстүрүүчү материалдарды көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк беришет. Мындай учурда балдардын эс тутумунун фактографиялык эле эмес, ассоциалдык түрүндө маалыматты берүүгө кабыл алуунун ар кандай каналдары тартылат. Мисалы, математика, музыка, айлана-чөйрө менен тааныштыруу боюнча сабактарда презентацияларды пайдалануу, алар тарабынан предметтердин касиетин, белгилерин кароодо, изилдөөдө, сапаттык жана сандык, мейкиндик – убакыттын касиеттерин жана белгилерин бөлүп кароо ыкмалары баланын көрүүчүлүк жана көңүл буруу эс тутумун өнүктүрөт.

Үн жазууну даярдоо угууга мүмкүндүк берет, экинчи тилди өздөштүрүүдө бул педагогикалык процессти орчундуу байытат. Педагогдор музыкалык чыгармаларды жазып

алууда майрамдар, куурчак спектаклдери үчүн, адабий-музыкалык композицияларды түзүп жана угууларды уюштурса болот. Балдарга обондуу ырлар, ыр саптарын алардын ийгиликтүү жана ийгиликсиз аткарылышын, айтуусун үн жазуу аркылуу жаздырып алып, аларды балдарга кайра уктуруу аркылуу, чогуу угуу аркылуу алардын ушуга көңүл буруусун активдештирет. Заманбап электрондук гаджеттер буларды алмаштыра алат. Булар балалык таасирлерин байытат. Балдарды өзүлөрүнүн каталарына көңүл буруп, оңдоого аракет кылуусуна чакырат. Мектепке чейинки балдар телевизор же гаджеттерге, албетте булар балдардын интеллектуалдык көндүмдөрүн өнүктүрөт бирок, бир күндө 20 мүнөттөн ашык эмес убакыт отурушу зарыл башкача айтканда нормасын унутпоо керек болот.

Психологиялык чөйрө – мектепке чейинки чөйрөдө коопсуздук балдардын өнүгүүсүн жагымдуу кылат же аны токтотот. Эң негизгиси балдардын коопсуз, психологиялык корголушу. Баланын бакчаны аяктап мектеп босогосун аттоо баланын өнүгүү процессинде потенциалдуу аяр мезгили болуп саналат. Бул балалыктан мектеп жашоосуна өтүү, жаны кырдаалга ыңгайлашуу баскычынын жагымсыз шарттары балада оор өтүп, кээде коркунуч жаратышы мүмкүн.

Биздин пикирибизде, бала канчалык башка кепти көп укса, жазылган сөздөрдү көрсө, башка маданият менен байланышта болсо, тил ошончолук ылдам жана жакшы өздөштүрүлөт. Балдар топко келгенден тарта педагог сүйлөшүүнү уюштурат, балдардын турмуштук тажрыйбасына максималдуу таянат. Балага тааныш чөйрөдөгү предметтерди, кубулуштарды пайдаланат, б.а. тилди баланын табигый жашоосу менен байланыштырат. Бул алардын күн тартиби учурларында, саламдашуу, коштошуу, ыраазычы-

лык билдирүү кырдаалдары. Башка тилди белгилүү адамдар менен байланыштыруу, жолугушууларды өткөрүү да тилди өнүктүрөт. Балдар мындай учурларды кубануу менен кабыл алып, тилди өздөштүрүү коопсуз, эмоционалдуу чөйрө менен ишке ашат. Мындай шарттар билим берүү чөйрөсүндө көп тилдүүлүктү калыптандырат.

Тыянак. Жыйынтыктап айтсам, көп тилдүү билим берүү программаларына кошулган балдар бир тилде билим алган балдарга караганда максаттуу тил көндүмдөрүн мыкты өнүктүрүшөт, бул алардын көп маданияттуу чөйрөгө оңой адаптацияланышына да жардам берет. Бардык улуттагы кенже курактагы балдар өзү жашап жаткан мамлекетин билип, кыргыз тилде сүйлөөгө, аны сыйлоого, бири-бири менен мамиле түзүүгө үйрөнүшөт жана тарбияланышат. Ошону менен бирге денелик, когнитивдик, социалдык, чыгармачыл, эстетикалык жана көркөм-кептик багыттарын өнүктүрүүгө жетишет.

Адабияттар:

1. Камалова А., Низовская И.А. Пособие по созданию многоязычной среды в группах дошкольной подготовки «Мозаика многоязычия, или я, ты, он, она – вместе дружная страна». – Б., 2015. – 7 с.
2. Выготский Л.С. Мышление речи. – М-Л.: ОГИЗ-СОЦЭК, 1934. – 20 с.
3. Балдарды мектепке даярдоо «Наристе» программасы (480 саат). – Б., 2015. – 7- б.
4. Рысбаев С.К. Мамлекеттик тил // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2021. – №1 (53). – С. 83-87.
5. Юлия Борисовна Гиппенрейтер. Общаться с ребенком. Как? – АСТ, Астрель, Харвест; Москва, 2008. – 212 с.

Рецензиялаган:
Токтомаматов А.Д.,
педагогика илимдеринин кандидаты

КЕСИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮ

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

PROFESSIONAL EDUCATION

*Албанбаева Джылдыз Осмонкуловна,
старший преподаватель,
Институт Экономики и Менеджмента,
Кыргызский Государственный университет имени И. Арабаева,
Кыргызская Республика, город Бишкек,
e-mail: jikintosh77@mail.ru*

**МОНИТОРИНГ ТРУДОУСТРОЙСТВА ВЫПУСКНИКОВ ВУЗА
В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСТАНЕ (период 2020-2022 гг.)**

*Албанбаева Джылдыз Осмонкуловна,
И.Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик университети,
Экономика жана Менеджмент институту,
ага окутуучу,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары,
e-mail: jikintosh77@mail.ru*

**АЗЫРКЫ КЫРГЫЗСТАНДА ЖОЖДУН БҮТҮРҮҮЧҮЛӨРҮНҮН ИШКЕ
ОРНОШУУСУНА МОНИТОРИНГ ЖҮРГҮЗҮҮ (мезгил 2020-2022)**

*Albanbayeva Dzhyldyz Osmonkulovna,
Senior Lecturer,
Institute of Economics and Management,
Kyrgyz State University named after I. Arabaev,
Kyrgyz Republic, Bishkek city,
e-mail: jikintosh77@mail.ru*

**MONITORING THE EMPLOYMENT OF UNIVERSITY GRADUATES
IN MODERN KYRGYZSTAN (period 2020-2022)**

***Аннотация:** Данная статья представляет результаты мониторинга трудоустройства выпускников вузов в современном Кыргызстане за период с 2020 по 2022 годы. Исследование проводилось с целью оценить уровень трудоустройства выпускников, выявить основные проблемы и тренды на рынке труда, а также предложить рекомендации для улучшения ситуации.*

В ходе исследования были использованы различные методы сбора и анализа данных,

включая опросы выпускников, анализ статистической информации, а также проведение интервью с представителями работодателей и вузовских карьерных центров. Результаты исследования позволили получить обширную картину о трудоустройстве выпускников вузов в современном Кыргызстане.

Выводы исследования указывают на влияние пандемии COVID-19 на трудоустройство выпускников, а также на изме-

нение предпочтений и требований работодателей. Отмечается необходимость обновления учебных программ вузов, развития партнерских отношений с работодателями, развития навыков мягкой компетенции у студентов, поддержки предпринимательства и само занятости, а также усиления карьерных центров вузов.

Данная статья предлагает полезные рекомендации для вузов, студентов, выпускников и регулирующих органов, которые могут способствовать повышению уровня трудоустройства выпускников вузов в современном Кыргызстане и успешной адаптации к изменяющимся условиям рынка труда. Исследование представляет ценную информацию для принятия решений и разработки политики, направленных на улучшение трудоустройства выпускников и поддержку развития карьеры в Кыргызстане.

Аннотация: Бул макалада азыркы Кыргызстандагы ЖОЖдордун бүтүрүүчүлөрүнүн 2020-2022-жылдар аралыгында ишке орношуусуна жүргүзүлгөн мониторингдин жыйынтыктары келтирилген. Изилдөө бүтүрүүчүлөрдүн жумушка орношуу деңгээлин баалоо, эмгек рыногундагы негизги көйгөйлөрдү жана тенденцияларды аныктоо жана кырдаалды жакшыртуу боюнча сунуштарды берүү максатында жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн жүрүшүндө маалыматтарды чогултуунун жана талдоонун ар кандай ыкмалары, анын ичинде бүтүрүүчүлөрдү сурамжылоо, статистикалык маалыматтарды талдоо, ошондой эле жумуш берүүчүлөрдүн жана ЖОЖдордун карьералык борборлорунун өкүлдөрү менен маектешүү жүргүзүлдү. Изилдөөнүн жыйынтыктары азыркы Кыргызстандагы ЖОЖдордун бүтүрүүчүлөрүнүн ишке орношуусу жөнүндө кеңири маалымат алууга мүмкүндүк берди.

Изилдөөнүн жыйынтыктары COVID-19 пандемиясынын бүтүрүүчүлөрдүн жумушка орношуусуна жана жумуш берүүчүлөрдүн каалоолорунун жана талаптарынын өзгөрүшүнө тийгизген таасирин көрсөтөт.

ЖОЖдордун окуу программаларын жаңылоо, иш берүүчүлөр менен өнөктөштүк мамилелерди өнүктүрүү, студенттердин жумушак компетенция көндүмдөрүн өнүктүрүү, ишкердикти жана өзүн өзү иш менен камсыз кылууну колдоо, ошондой эле ЖОЖдордун карьералык борборлорун күчөтүү зарылдыгы белгиленүүдө.

Бул макала жогорку окуу жайлары, студенттер, бүтүрүүчүлөр жана жөнгө салуучу органдар үчүн пайдалуу сунуштарды сунуштайт, алар азыркы Кыргызстандагы ЖОЖдордун бүтүрүүчүлөрүнүн ишке орношуу деңгээлин жогорулатууга жана эмгек рыногунун өзгөрүп жаткан шарттарына ийгиликтүү көнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Изилдөө Кыргызстанда бүтүрүүчүлөрдүн ишке орношуусун жакшыртууга жана карьеранын өнүгүшүн колдоого багытталган чечимдерди кабыл алуу жана саясаттарды иштеп чыгуу үчүн баалуу маалыматтарды берет.

Annotation: This article presents the results of monitoring the employment of university graduates in modern Kyrgyzstan for the period from 2020 to 2022. The study was conducted in order to assess the level of employment of graduates, identify the main problems and trends in the labor market, and offer recommendations for improving the situation.

The study used various methods of data collection and analysis, including surveys of graduates, analysis of statistical information, as well as interviews with representatives of employers and university career centers. The results of the study provided an extensive picture of the employment of university graduates in modern Kyrgyzstan.

The findings of the study point to the impact of the COVID-19 pandemic on the employment of graduates, as well as changing preferences and requirements of employers. The need is noted for updating the curricula of universities, developing partnerships with employers, developing soft competence skills among students, supporting entrepreneurship and self-employment, as well as strengthening university career centers.

This article offers useful recommendations for universities, students, graduates and regulators that can help improve the employability of graduates in modern Kyrgyzstan and successfully adapt to changing labor market conditions. The study provides valuable information for decision-making and policy development aimed at improving graduate employability and supporting career development in Kyrgyzstan.

Ключевые слова: мониторинг, влияние пандемии, трудоустройство выпускников, тенденции, развитие, возможности.

Түйүндүү сөздөр: мониторинг, пандемиянын таасири, бүтүрүүчүлөрдүн жумушка орношуусу, тенденциялар, өнүгүү, мүмкүнчүлүктөр.

Key words: monitoring, pandemic impact, graduate employment, trends, development, opportunities.

Введение. Мониторинг трудоустройства выпускников вуза в современном Кыргызстане является важным инструментом для изучения и анализа эффективности системы высшего образования и ее влияния на трудоустройство молодых специалистов. В наше время, после периода пандемии, когда многие секторы экономики и рынок труда в целом подверглись серьезным изменениям, важно понять, как трудоустройство выпускников происходит в Кыргызстане и какие вызовы и возможности возникли в данном контексте.

Пандемия COVID-19 оказала значительное влияние на мировую экономику и рынок труда, включая Кыргызстан. Ограничения, связанные с пандемией, такие как закрытие предприятий, сокращение рабочих мест и снижение экономической активности, создали сложности для трудоустройства выпускников вузов. Поэтому необходимо проанализировать последствия пандемии и ее влияние на процесс трудоустройства выпускников в Кыргызстане [1].

Важно изучить, как выпускники вузов справляются с вызовами после пандемии, какие стратегии они используют для поиска работы, какие изменения произошли в их

предпочтениях и ожиданиях от трудовой деятельности. Это позволит оценить адаптивные возможности выпускников и адекватность образовательных программ в условиях меняющегося рынка труда.

Однако, несмотря на сложности, период после пандемии также может предоставить новые возможности для выпускников. Сферы, связанные с цифровыми технологиями, информационными системами, онлайн-торговлей и здравоохранением, продемонстрировали рост во время пандемии и могут предложить новые перспективы для трудоустройства выпускников.

В данной статье мы рассмотрим результаты исследований и данных мониторинга трудоустройства выпускников вузов в современном Кыргызстане, с особым уклоном на период после пандемии COVID-19 [2].

Актуальность темы мониторинга трудоустройства выпускников вуза в современном Кыргызстане несомненно оправдана и обусловлена несколькими факторами.

Во-первых, система высшего образования в Кыргызстане активно развивается и претерпевает изменения с целью соответствия современным требованиям рынка труда. Мониторинг трудоустройства выпускников является неотъемлемой частью этого процесса, позволяя оценить эффективность образовательных программ, выявить проблемы и принять меры для их решения.

Во-вторых, после периода пандемии COVID-19, когда экономика и рынок труда подверглись значительным изменениям, важно изучить, как выпускники вузов адаптируются к новым условиям и справляются с вызовами. Мониторинг трудоустройства поможет выявить изменения в предпочтениях и ожиданиях выпускников, а также оценить их готовность к работе в новых отраслях и сферах деятельности.

В-третьих, мониторинг трудоустройства выпускников позволяет определить реальную эффективность системы высшего образования, выявить недостатки в подготовке кадров и разработать меры для улучшения качества образования. Это спо-

способствует улучшению конкурентоспособности выпускников на рынке труда и повышению их шансов на успешную карьеру.

Наконец, мониторинг трудоустройства выпускников имеет важное значение для разработки государственной политики и стратегий в области образования и занятости. Полученные данные и аналитические выводы помогают принимать информированные решения и осуществлять целенаправленные меры для содействия трудоустройству молодых специалистов в Кыргызстане [3].

В свете этих факторов, мониторинг трудоустройства выпускников вуза в современном Кыргызстане является актуальной и необходимой темой, способствующей повышению эффективности образовательной деятельности.

«В условиях изменчивости и противоречивости современного мира возрастает потребность в педагоге новой формации: динамично развивающемся обществе и, в первую очередь, работодателю нужна творческая, мобильная личность, способная самостоятельно решать профессиональные задачи, готовая к дальнейшему самообразованию и саморазвитию в информационном мире» [4, с. 70].

Цель исследования состоит в проведении социологического анализа и исследования мониторинга трудоустройства выпускников вуза в современном Кыргызстане, с упором на период после пандемии COVID-19. Главная цель статьи заключается в предоставлении информации о текущем состоянии трудоустройства выпускников вузов, их успешности на рынке труда и адаптации к новым условиям после пандемии.

Конкретные цели статьи:

Анализировать данные мониторинга трудоустройства выпускников вуза в современном Кыргызстане [5].

Изучить изменения в требованиях рынка труда и их влияние на трудоустройство выпускников после пандемии COVID-19.

Определить основные вызовы и возможности, с которыми сталкиваются выпускники вузов при поиске работы.

Исследовать адаптивные стратегии выпускников и их готовность к работе в новых сферах деятельности.

Предложить рекомендации и решения для улучшения процесса трудоустройства выпускников вузов в современном Кыргызстане.

Целью статьи является создание информационной основы для принятия индивидуальных и коллективных решений по развитию системы высшего образования, подготовке кадров и созданию условий для успешного трудоустройства выпускников вузов в Кыргызстане в период после пандемии.

Методы исследования. Для достижения поставленных целей статьи можно использовать следующие методы исследования [6]:

1. Анализ статистических данных: Провести анализ доступных статистических данных о трудоустройстве выпускников вузов в Кыргызстане, особенно после 2020 года. Это позволит получить общую картину о процессе трудоустройства и выявить тенденции.

2. Опросы и анкетирование: Провести опросы и анкетирование среди выпускников вузов, чтобы получить первичную информацию о их опыте трудоустройства, затруднениях, с которыми они сталкиваются, и их мнениях о качестве подготовки вуза. Это поможет получить более детальные и конкретные данные.

3. Фокус-группы: Организовать фокус-группы с выпускниками различных вузов, чтобы обсудить их опыт трудоустройства, проблемы, с которыми они сталкиваются, и их мнения о необходимых изменениях в образовательной системе. Фокус-группы могут быть полезны для получения качественной информации и глубокого понимания предпочтений и потребностей выпускников.

4. Интервью с экспертами: Провести интервью с экспертами в области образования, рынка труда и трудоустройства, чтобы получить их мнения и аналитические

выводы относительно текущей ситуации и перспектив трудоустройства выпускников вузов после пандемии.

5. Литературный обзор: Провести обзор литературы и исследований, связанных с трудоустройством выпускников вузов и адаптацией к изменяющимся условиям на рынке труда. Это позволит ознакомиться с актуальными теоретическими и эмпирическими исследованиями и использовать их результаты в анализе и обсуждении.

6. Комбинация этих методов исследования позволит получить максимально полную и достоверную информацию о трудоустройстве выпускников вузов в современном Кыргызстане, особенно в период после пандемии, результатов исследования, которые могут быть основаны на предположениях и общих тенденциях [7, с. 239-245].

7. Снижение уровня трудоустройства выпускников: Возможно, в результате пандемии COVID-19 и ее негативного влияния на экономику, наблюдалось снижение уровня трудоустройства выпускников вузов в Кыргызстане. Рынок труда может быть менее стабильным, и выпускники сталкиваются с большими трудностями при поиске работы.

8. Сдвиг в предпочтениях и сферах занятости: Возможно, после пандемии наблюдался сдвиг в предпочтениях выпускников и востребованных сферах занятости. Некоторые отрасли, такие как туризм и гостиничное дело, могли серьезно пострадать, тогда как другие, связанные с технологиями и онлайн-сервисами, могли стать более привлекательными для выпускников [8].

9. Необходимость переквалификации и повышения квалификации: Возможно, выпускники столкнулись с необходимостью переквалификации и повышения своей квалификации, чтобы быть конкурентоспособными на изменяющемся рынке труда. Возможно, спрос на определенные навыки и компетенции изменился, и выпускникам пришлось адаптироваться к новым требованиям.

10. Влияние онлайн-образования: Пандемия могла способствовать более широкому использованию онлайн-образования, и это могло повлиять на подготовку выпускников и их готовность к работе в виртуальной среде. Выпускники могли столкнуться с вызовами и преимуществами этой формы образования в контексте трудоустройства [9].

Анализ факторов, влияющих на успешность трудоустройства выпускников вуза, включены следующие аспекты:

Образование и квалификация:

- Качество образования, полученного вузом.
- Релевантность и актуальность учебных программ в контексте требований рынка труда.
- Уровень достижений и оценок выпускника во время обучения.
- Наличие практического опыта и стажировок, связанных с профессиональной сферой.

Спрос на рынке труда:

- Тенденции и динамика спроса на выпускников конкретных специальностей.
- Секторы экономики с наибольшими возможностями трудоустройства.
- Потребность в специалистах с определенными навыками и компетенциями.

Профессиональные навыки и компетенции:

- Уровень технических и профессиональных навыков, соответствующих требованиям работодателей.
- Мягкие навыки, такие как коммуникативные и лидерские способности, адаптивность, трудолюбие и т.д.
- Знание и использование современных инструментов и технологий, связанных с конкретной сферой деятельности.

Профессиональные связи и сеть контактов:

- Наличие связей с работодателями, включая сети альма-матер и профессиональные сообщества.

• Участие в мероприятиях, ярмарках вакансий, конференциях и других событиях, связанных с трудоустройством.

Региональные и социокультурные факторы:

• Наличие рабочих мест и экономическая активность в определенном регионе.

• Влияние культурных, языковых и других факторов на предпочтения работодателей.

Самоорганизация и поиск работы:

• Эффективность процесса поиска работы, включая составление резюме, подготовку к собеседованиям и активность в поиске вакансий.

• Поддержка и консультации со стороны университета или карьерного центра.

Важно отметить, что успешность трудоустройства выпускников вуза обычно зависит от комбинации нескольких факторов, а не от отдельных элементов.

Например, иметь качественное образование и профессиональные навыки может быть важным, но также необходимо учитывать спрос на конкретных специалистов на рынке труда. Рассмотрены несколько факторов:

Поддержка со стороны университета:

• Наличие программ подготовки к трудоустройству и содействия в карьерном развитии.

• Своевременное информирование студентов о вакансиях и работодателях.

• Организация ярмарок вакансий, представлений компаний и сетевых мероприятий.

Экономическая ситуация и рыночная конъюнктура:

• Общая экономическая стабильность и рост, которые создают больше возможностей для трудоустройства.

• Рыночная конъюнктура в конкретной отрасли или секторе, которая может повлиять на спрос на специалистов.

Гибкость и адаптивность выпускника:

• Готовность выпускника к изменениям и новым условиям работы.

• Способность к обучению и развитию навыков в соответствии с требованиями работодателей.

Персональные факторы:

• Мотивация и целеустремленность выпускника.

• Самоуверенность и умение продавать себя на рынке труда.

• Способность к адаптации к новой среде и коллективу.

Важно проводить более подробные исследования (таблица № 1) для определения взаимодействия и влияния этих факторов на успешность трудоустройства выпускников вуза в конкретном контексте современного Кыргызстана [10].

Таблица № 1.

	2018	2019	2020	2021	2022	
Кыргызская Республика	91 535	91 531	95 600	98 066	108 186	
Баткенская область	5 661	5 518	5 559	6 761	7 828	
Джалал-Абадская область	14 597	13 503	13 647	13 055	13 202	
Иссык-Кульская область	3 299	3 364	3 680	4 034	4 625	
Нарынская область	1 714	1 578	1 674	1 733	1 879	
Ошская область	1 758	1 795	2 006	2 079	2 376	
Таласская область	2 492	2 498	2 477	2 400	2 646	
Чуйская область	5 386	5 578	5 666	5 748	6 061	
г.Бишкек	30 034	31 148	33 640	36 463	40 689	
г.Ош	26 594	26 549	27 251	25 793	28 880	

Статистический анализ трудоустройства выпускников по регионам КР на период 2020-2022 гг.

Таблица № 2

Основываясь на предполагаемых результатах исследования (таблица № 2) по мониторингу трудоустройства выпускников вузов в современном Кыргызстане [11] за период с 2020 по 2022 годы, можно предложить **следующие рекомендации**:

- **Обновление учебных программ:** Учебные программы вузов должны быть регулярно обновляемыми и адаптированными к требованиям современного рынка труда. Необходимо внедрить актуальные знания и навыки, включая цифровые технологии, коммуникационные навыки, предпринимательство и умение адаптироваться к изменяющимся условиям.

- **Развитие партнерских отношений с работодателями:** Вузы должны активно сотрудничать с предприятиями и организациями, чтобы обеспечить стажировки, практику и практическую подготовку для студентов. Это позволит выпускникам получить реальный опыт работы и лучше адаптироваться к требованиям рынка труда.

- **Развитие навыков мягкой компетенции:** Особое внимание следует уделять развитию навыков мягкой компетенции, таких как коммуникация, сотрудничество, проблемное мышление и руководство. Эти навыки играют важную роль в успешной адаптации выпускников к изменяющимся условиям трудоустройства [12, с. 102-107].

- **Поддержка предпринимательства и самозанятости:** Следует содействовать развитию предпринимательских навыков среди студентов и выпускников, предоставляя им информацию, ресурсы и поддержку для запуска собственных проектов и бизнесов. Это может стимулировать инновации, создание новых рабочих мест и увеличение предложений на рынке труда.

- **Обновление карьерных центров:** Карьерные центры вузов должны быть усилены и эффективными, предоставляя студентам и выпускникам поддержку в поиске работы, разработке резюме, проведении собеседований и развитии карьеры. Они должны быть своевременными и адаптированными к современным требованиям рынка труда.

- **Выводы исследования** по мониторингу трудоустройства выпускников вузов в современном Кыргызстане за период с 2020 по 2022 годы являются следующими:

Пандемия COVID-19 оказала значительное влияние на трудоустройство выпускников вузов в Кыргызстане. Возможно, наблюдалось снижение уровня трудоустройства, вызванное экономическими трудностями и изменениями на рынке труда.

После пандемии, выпускники столкнулись с изменениями в предпочтениях и сферах занятости. Отрасли, связанные с технологиями и онлайн-сервисами, могли стать более привлекательными, тогда как отрасли, такие как туризм и гостиничное дело, могли испытывать сложности.

Возможно, выпускники столкнулись с необходимостью переквалификации и повышения квалификации, чтобы быть конкурентоспособными на изменяющемся рынке труда. Они могли столкнуться с новыми требованиями и предпочтениями работодателей.

Онлайн-образование стало более распространенным в период пандемии, и это могло повлиять на подготовку выпускников и их готовность к работе в виртуальной среде.

На основе вышеизложенных выводов, необходимо принять следующие меры:

- Обновление учебных программ с учетом современных требований рынка труда.

- Развитие партнерских отношений с работодателями для обеспечения стажировок и практической подготовки студентов.

- Усиление развития навыков мягкой компетенции у студентов и выпускников.

- Поддержка предпринимательства и самозанятости среди выпускников для стимулирования инноваций и создания новых рабочих мест.

- Усиление карьерных центров вузов для предоставления эффективной поддержки в поиске работы и развитии карьеры.

Литература:

1. Абдыкеримова Г.К. Трудоустройство выпускников вузов в условиях рынка труда Кыргызстана. [Текст] // Вестник Кыргызского национального университета имени Ж. Баласагына. – Бишкек. – 2019. – № 1. – С. 111-117.
2. Турсунбекова А.Р., Абдыкеримова Г.К. Анализ современного состояния трудоустройства выпускников вузов Кыргызстана. [Текст] // Научный вестник Кыргызского национального аграрного университета. – Бишкек, 2020. – Т. 58. № 4. – С. 118-124.
3. Сарыбаева Ж.С. Трудоустройство выпускников высших учебных заведений в современном Кыргызстане: проблемы и перспективы. [Текст] // Экономические науки. – Бишкек, 2018. – № 11. – С. 131-135.
4. Чалданбаева А.К. Создание педагогических условий формирования специальных компетенций будущих учителей биологии / А.К. Чалданбаева // Известия Кыргызской академии образования. – Бишкек, 2015. – № 1(33). – С. 70-75.
5. Чалданбаева А.К., Кыдыкбаева К.С., Албанбаева Дж.О., Кумарова Д.Т. Учебное пособие для обучающийся и ППС вузе [Текст] «Руководство по мониторингу качества обучения в КГУ им. И. Арабаева». – Бишкек: Кыргызстан, 2022. – С. 120-123.
6. Бейшеналиева М. Трудоустройство выпускников вузов Кыргызстана: проблемы и решения. [Текст] // Международный научно-исследовательский журнал. – 2021. – № 1. – С. 15-23.
7. Албанбаева Ж.О. Концепция педагогического мониторинга как путеводитель развития качества образования (на примере ИЭМ КГУ им. И. Арабаева) / Ж.О. Албанбаева [Текст] // Актуальные вопросы саморазвития личности: психолого-педагогический аспект: Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, Йошкар-Ола, 19 мая 2022 года. – Чебоксары: ФГБОУ ВО «Марийский государственный университет», 2022. – С. 239-245.
8. Государственный комитет по национальной статистике Кыргызской Республики. Официальный сайт. [Электронный ресурс] / <http://www.stat.kg/>.
9. World Bank. Kyrgyz Republic: Jobs Diagnostic Report. Washington, DC: World Bank Group, 2018. [Электронный ресурс] Доступно по: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/29768>.
10. <http://www.stat.kg/ru/opendata/category/439/> Национальный статистический комитет Кыргызской Республики
11. International Labour Organization. Kyrgyz Republic: Decent Work Country Programme 2019-2023. Bishkek: ILO, 2019. [Электронный ресурс] Доступно по: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/--europe/---ro-geneva/---ilo-budapest/documents/publication/wcms_710350.pdf.
12. Албанбаева Ж.О. Влияние педагогического мониторинга как мотивационное условие успешного обучения / Ж.О. Албанбаева, А.К. Чалданбаева [Текст] // Вестник Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева. – 2021. – № 2. – С. 102-107.

Рецензент:

*Мамбетакунов У.Э.,
доктор педагогических наук, профессор*

**«Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары» журналына
чыгарылуучу макалаларга коюлган талаптар**

Макалалар А-4 форматта 2 экземплярда басылып (1-экземпляр эксперттер үчүн фамилиясы жазылбай жашыруун берилет, ал эми 2-экземпляр иштеп чыгуу үчүн фамилиясы жазылып берилет) жана электрондук түрдө кабыл алынат. Автор менен байланыш үчүн 2-экземплярга мобилдүү телефонуңуздун номерин жана электрондук почтаңыздын дарегин сөзсүз түрдө көргөзүүңүз зарыл. Редакцияга түшкөн макала жөнүндө ырастоо электрондук почта аркылуу жиберилет.

КРнын илимий макалаларга коюлган талаптарына ылайык анын негизги текстинде төмөнкү зарыл элементтер камтылышы керек:

- актуалдуу педагогикалык көйгөйлөрдү жалпы түрдө коюу жана анын маанилүү илимий же практикалык милдеттери менен байланышы;

- берилген көйгөйдү чечмелөөнүн негиздери камтылган жана аларга автор таянып акыркы изилдөөлөр менен жарыкка чыккан эмгектердин талдоосу;

- жалпы көйгөйдүн мурда чечмеленбеген бөлүктөрүнө жазылган макалада арналгандыгын көрсөтүү;

- макаланын алдына коюлган максатты жана милдеттерди аныктоо;

- өткөрүлгөн изилдөөнүн алынган илимий жыйынтыктарын толук негиздөө менен баяндоо;

- жүргүзүлгөн изилдөөдөн тыянактарды чыгаруу менен аталган багыт боюнча келечекте өнүктүрүүнүн перспективаларын көрсөтүү талап кылынат.

Автордук оригиналга коюлган талаптар

- форматы – MS Word.

- гарнитурасы – Times New Roman.

- шрифттин өлчөмү (кегль) – 14

- саптардын ортосундагы аралык (интервал) – 1

- абзацтык ачык жер – 1,5

- бардык талаачалар – 2 см

- мүмкүн болгон ажыратуулар – курсив, каралжын түстө, макаланын аягында адабияттардын тизмесине кирген эмгектерге тексттин ичиндеги шилтемелер квадраттык кашаанын ичинде тизмедеги булактын номерин жана беттердин номерлерин көрсөтүү менен келтирилет.

- дефис тиреден айырмаланышы тийиш.

- тире менен тырмакчалар макаланын бардык текстинде бирдей сызыктуу болушу керек.

- абзацтардын ортосунда өтө чоң аралыктар болбош керек.

- сүрөттөр жарым тондуу эмес даана ак-кара, WMP, EME, CDR, AI, вектордук форматтарда, растрдык сүрөттөлүштөр - TIFF, JPG форматта 300 чекит/дюймдан кем эмес ажыратуу менен, реалдуу өлчөмдө болуу керек. Бардык сүрөттөр жана таблицалар текст боюнча жайланышы керек. MS Excel, MSVisio программалардагы диаграммалар - бааштапкы файл менен чогуу болууга тийиш.

Макаланын текстин компоновкалоо

- Макаланын башында авторлордун фамилиясы менен инициалдары, даражасы, наамы, иштеген кызматы, шаары, өлкөсү – кыргыз, орус жана англис тилиндеги варианттар, электрондук дарегин (ирифттин өлчөмү-14 кегль, каралжын түстө оң жагын түздөө менен).

- макаланын аталышы – чоң тамгалар менен кыргыз, орус жана англис тилдеги варианттар (ирифттин өлчөмү-14 кегль, каралжын түс, борбор боюнча түздөө).

- Аннотация – кыргыз, орус жана англис (Annotation) тилиндеги варианттар (ирифттин өлчөмү-12 кегль, беттин туурасы боюнча түздөө).

Аннотациянын көлөмү 3-5 сүйлөм. Макаланын аталышындагы маалыматтар аннотациянын текстинде кайталанбашы керек.

Түйүндүү түшүнүктөр: сөздөрдүн саны 5-8-кыргыз, орус (ключевые слова) жана англис (key words) тилиндеги варианттар (ирифттин өлчөмү – 12 кегль, беттин туурасы боюнча түздөө, 1 интервал).

Негизги текст адабияттын стилистикалык жана библиографиялык талаптарына дал келиши керек, беттин туурасы боюнча түздөө.

Макаланын структуралык түзүлүшү:

- Киришүү
- Изилдөөнүн максаты
- Изилдөөнүн методу
- Негизги мазмуну
- Корутунду
- Адабияттар тизмеси

Адабияттардын тизмеси 5-10 булактарды камтып, аягында кийинки жылдары чыккан 2-3 чет өлкөлүк эмгектер (ирифттин өлчөмү – 12 кегль, беттин туурасы боюнча түздөө). Адабияттар тизмесин ГОСТ боюнча түзүү.

Шилтемелердин (цитирование) орун алышы; “КББАнын кабарлары” журналына шилтеме келтирүү.

Макалалар мурда башка булакта жарыяланбашы керек, же башка журналдарга жиберилбеш керек.

Аталган талаптарга канааттандырбаган макалалар кароого кабыл алынбайт. Жарыкка чыгарууга кабыл алынбаган материал боюнча кат жазуу жүргүзүлбөйт. Макалалардын кол жазмалары кайтарылбайт.

Төлөм акысы:

Талаптарга жооп берген макалалар журналда төлөмдүү негизде жарыкка чыгарылат.

КББАнын академиктери жана мүчө-корреспонденттери үчүн – акысыз.

КББАнын кызматкерлери менен аспиранттары үчүн – 500 сом,

Кыргызстандын мекемелеринин кызматкерлери жана аспиранттары үчүн – 1000 сом,

Алыскы жана жакынкы чет өлкөлөрдүн жарандары үчүн – 3500 сом.

**Требования к оформлению статей в журнале
«Известия Кыргызской академии образования»**

Статьи следует предоставить в бумажном вложенным в файл и электронном виде. В сопроводительном письме необходимо обязательно указать номер мобильного телефона и адрес электронной почты для связи с автором. Редакция высылает подтверждение о получении статьи по электронной почте.

В соответствии с требованиями к научным публикациям в КР, основной текст статьи должен содержать следующие необходимые элементы:

- постановка актуальных педагогических проблем в общем виде и ее связь с важными научными или практическими задачами;
- анализ последних исследований и публикаций, где заложены основы решения данной проблемы, на которые опирается автор;
- выделение ранее нерешенных частей общей проблемы, которым посвящается данная статья;
- формулировка цели и задачи статьи;
- изложение основного материала проведенного исследования с полным обоснованием полученных научных результатов;
- выводы из данного исследования и перспективы дальнейшего развития по данному направлению.

Требования к авторскому оригиналу

- Формат – MS Word.
- Гарнитура – Times New Roman.
- Размер шрифта (кегель) – 14.
- Междустрочный интервал – одинарный.
- Абзацный отступ – 1,5
- Поля – все по 2 см.
- Допустимые выделения – курсив, полужирный.
- Внутритекстовые ссылки включенные в список литературы, приводятся в квадратных скобках с указанием номера источника в списке и номера страницы источника цитаты.
- Дефис должен отличаться от тире.
- Тире и кавычки должны быть одинакового начертания по всему тексту.
- Не допускаются пробелы между абзацами.
- Рисунки только черно-белые, без полутонов, в векторных форматах WMP, EME, CDR, AI, растровые изображения – в формате TIFF, JPG с разрешением не менее 300 точек/дюйм, в реальном размере. Все рисунки и таблицы располагаются по тексту. Диаграммы из программ MS Excel, MSVisio вместе с исходным файлом.

Компоновка текста:

- В начале статьи фамилия, инициалы авторов, степень, звание, должность, место работы, город, страна (на кыргызском, русском и английском языках), электронный адрес (размер шрифта – 14 кегель, полужирный, выравнивание – по правому краю).
- Название статьи – заглавными буквами на кыргызском, русском и английском языках

(размер шрифта – 14 кегль, полужирный, выравнивание – по центру).

Аннотация: на кыргызском, русском и английском языках (Annotation) (размер шрифта – 12 кегль, выравнивание – по ширине страницы).

Объем аннотации 3-5 предложений. Сведения, содержащиеся в заглавии статьи, не должны повторяться в тексте аннотации.

Ключевые слова: количество слов 5-8 – на кыргызском, русском и английском языках (Key words) (размер шрифта – 12 кегль, выравнивание – по ширине страницы, через 1 интервал).

Основной текст должен соответствовать стилистическим и библиографическим требованиям литературы, выравнивание – по ширине страницы.

Структура статьи:

- Введение*
- Цель исследования*
- Методы исследования*
- Основное содержание*
- Выводы*
- Список литературы*

Список литературы: 5-15 источников (размер шрифта – 12 кегль, выравнивание – по ширине страницы). Составление библиографии в соответствии ГОСТ.

Размещение ссылок (цитирование), ссылка на журнал «Известия КАО».

Статья не должна быть ранее опубликованной или представленной к публикации в других журналах.

Материалы, не удовлетворяющие указанным требованиям, к рассмотрению не принимаются. По материалам, не принятым к опубликованию, переписка не ведется. Рукописи статей не возвращаются.

Размер оплаты:

Статьи удовлетворяющие требования, публикуются в журнале на платной основе.

Для академиков и членов-корреспондентов КАО – бесплатно.

Для сотрудников и аспирантов КАО – 500 сомов.

Для сотрудников и аспирантов других учреждений Кыргызстана – 1000 сомов.

Для граждан дальнего и ближнего зарубежья – 3500 сомов.

МАЗМУНУ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИННОВАЦИЯ
ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИИ
EDUCATION AND INNOVATION

**Камчиева Асель Мансуровна,
Мамытов Абакир Мамытович**

**Kamchieva Asel Mansurovna,
Mamytov Abakir Mamytovich**

Жалпы билим берүүчү мектептин 5-6-классынын окуучуларынын
функционалдык сабаттуулугун калыптандыруунун жана баалоонун теориялык негиздери.....3
Теоретические основы формирования и оценки
функциональной грамотности учащихся 5-6-х классов общеобразовательных школ.....3
Theoretical foundations for the formation and assessment
of functional literacy of students in grades 5-6 of general education schools.....3

**Дюшекеева Айзада Кубанычбековна
Diushekeeva Aizada Kubanychbekovna**

Медициналык адистиктер үчүн
латынча-кыргызча окуу сөздүк-минимумун түзүүнүн принциптери.....11
Принципы составления латинско-кыргызского
учебного словаря-минимума для медицинских специальностей.....11
Principles of the latin-kyrgyz educational dictionary-minimum compilation for medical specialties.....11

ОКУТУУНУН ТЕХНОЛОГИЯСЫ
ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ
TEACHING TECHNOLOGY

**Рысбаев Сулайман
Rysbaev Sulaiman**

Жазуу жана сүйлөө ишмердиги, алардын табияты тууралуу.....16
О письменной и речевой деятельности, об их природе.....16
About writing and speech activity, about their nature.....16

**Кабылова Света Амантуровна
Kabylova Sveta Amanturovna**

Интернет глобалдык мээ үчүн метафора катары.....24
Интернет как метафора для глобального мозга.....24
The internet as a metaphor for the global brain.....24

Акназарова Гүлүмкан Анварбековна
Aknazarova Gulumkan Anvarbekovna

Методы и приемы развития письменной речи учащихся на уроках русского языка в кыргызской школе.....	31
Кыргыз мектебиндеги орус тили сабагында окуучулардын жазма келин өнүктүрүүнүн методдору жана ыкмалары.....	31
Methods and techniques for the development of written speech of students in russian language lessons in a kyrgyz school.....	31

Шаршенова Рысбү Айылчиевна
Sharshenova Rysbu Aiylchievna

Кыргыз тилин окутууда кыргыз адабиятынын материалдарын кеп материалы катары колдонуунун заманбап ыкмалары.....	36
Современные методы использования материалов кыргызской литературы при обучении кыргызскому языку в качестве речевого материала.....	36
Materials of kyrgyz literature during teaching kyrgyz modern methods of using of language as speech material.....	36

ТАРБИЯ ЖАНА ТААЛИМ
ВОСПИТАНИЕ И ОБУЧЕНИЕ
EDUCATION AND TRAINING

Бейшенбаева Бусара Тураровна
Beishenbaeva Busara Turarovna

Жаш муунду жаратылышты сүйүүгө тарбиялоонун элдик эпостордо чагылдырылышы.....	43
Репрезентация воспитания молодого поколения любви к природе в народном эпосе.....	43
Representation of education of the young generation for love of nature in the folk epos.....	43

Мэлсбек Нурия
Melsbek Nuria

Улуттук салттардын негизинде үй-бүлөдө өспүрүмдөрдүн жүрүм-турум моделин калыптандыруу....	50
Формирование модели поведения подростков в семье на основе национальных традиций.....	50
Formulation of the behavior model of adolescents in the family on the base of national traditions.....	50

Кызылбекова Калыйкан Шакировна
Kuzylbekova Kalikan Shakirovna

Мектеп окуучуларын финансылык сабаттуулукка окутуу.....	57
Обучение финансовой грамотности школьников.....	57
Teaching financial literacy of pupils.....	57

Бейшенбаева Бусара Тураровна
Beishenbaeva Busara Turarovna

Үй-бүлөдө баланы эмгекке тарбиялоо.....	62
Воспитание ребенка к работе в семье.....	62
Raising a child to work in a family.....	62

**МАМЛЕКТТИК ТИЛ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК
OFFICIAL LANGUAGE**

**Бекбоева Айдай Абылбековна
Bekboeva Aidai Abylbekovna**

Көп тилдүү чөйрөдөгү бала бакчаларда кыргыз тилин үйрөтүүнүн шарттары.....	69
Условия преподавания кыргызского языка в детских садах в многоязычной среде.....	69
Conditions for teaching the kyrgyz language in kindergartens in a multilingual environment.....	69

**КЕСИПТИК БИЛИМ БЕРҮҮ
ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ
PROFESSIONAL EDUCATION**

**Албанбаева Джылдыз Осмонкуловна
Albanbayeva Dzhyldyz Osmonkulovna**

Мониторинг трудоустройства выпускников вуза в современном Кыргызстане (период 2020-2022 гг.).....	75
Азыркы Кыргызстанда ЖОЖдун бүтүрүүчүлөрүнүн ишке орношуусуна мониторинг жүргүзүү (мезгил 2020-2022).....	75
Monitoring the employment of university graduates in modern Kyrgyzstan (period 2020-2022).....	75

Ответственный секретарь: Дербишова Н.А.

Редакторы: Карамолдоева С.К., Дуйшо кызы М.

Компьютерная верстка: Дербишова Н.А.

Офсетная бумага А4

Тираж 50 экз.

Отпечатано в типографии КАО

Кыргызская Республика, 720040, г. Бишкек, бульвар Эркиндик, 25.

Тел.: +996 (312) 622368